

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У ВБИВСТВІ ЛЬВІВСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ УЛІТКУ 1941 РОКУ (ДО 75-РІЧЧЯ ПОДІЇ)

Стаття присвячена можливій участі українців у вбивстві львівських професорів улітку 1941 р. Показано, що не існує свідчень свідомої участі українців у підготовці списків до розстрілу, участі українців у арештах професорів та існування українців у загоні, який їх стратив.

Ця стаття стосується вбивства професорів, деяких членів їхніх сімей та квартирантів після вступу нацистів до Львова. Найпопулярніша теорія¹ твердить, що арешти і розстріл провів батальйон «Нахтігаль» під командуванням Романа Шухевича та опікою пізнішого міністра уряду ФРН Теодора Оберлендера. Зазначена теорія проаналізована у працях інших дослідників², а тому в рамках цієї статті докладно не розглядатиметься. Натомість ми зосередимося на аналізі менш відомої версії, згідно з якою операцію здійснило Einsatzkommando zur besonderen Verwendung «Lemberg» або «Galizien» (Айнзацкомандо до особливих завдань «Лемберг» або «Галіція»), яке надалі, для простоти, називатимемо «Лемберг». Основні положення цієї версії щодо участі в операції українців приблизно такі:

- Список до розстрілу склали українські студенти.
- У затриманні допомагали українські провідники та перекладачі.
- Розстріляли українські перекладачі-поліцаї.

Окрім того, українці брали участь у пограбуванні професорських помешкань. Як правило, додається або мається на увазі, що названі вище категорії українців були пов'язані з ОУН. «Приблизно», бо версія має різні, часто суперечливі, варіації. Положення містяться у висновках гамбурзької прокуратури 1966 р. (надалі – Прокуратура), Головної Комісії Досліджень Гітлерівських Злочинів (GKBZH) та Комісії Інституту Національної Пам'яті 2006 р. (надалі – Комісія), а також у численних публікаціях. Якщо в цілому версія «Лемберг» істотно відрізняється від згаданої теорії «Нахтігаль», то участь українців в обох випадках подібна. Проте докладність версії «Лемберг» щодо українців відмінна від «Нахтігальської». Військові «Нахтігаль» мали імена й прізвиська, біографії й фотографії. Українці з версії «Лемберг» – як правило, ні. Часто незрозуміло, йдеться про військових чи цивільних, поліцаїв чи міліціонерів, не кажучи вже про інші особові дані. «Нахтігаль» фігурував Берлінському (1960) та Боннському (1961) судових процесах. У випадку «Лемберга» існують лише висновки прокуратур та комісій. Матеріали, на підставі яких вони зроблені, практично не опубліковані. Апеляцій не передбачено. Публікації версії «Лемберг» щодо українців складаються з тверджень. Уся справа в їх доведенні. Доведення мали б містити документи, свідчення та логічні міркування. Але документи не опубліковані. GKBZH³ стверджує, що у

¹ Викладена напр. в: Drożdżyński A., Zaborowski J. Oberländer przez Ostforschung, wywiad i NSDAP do rządu NRF. – Poznań-Warszawa: Wydawnictwo Zachodnie, 1960. – 266 s. (є англійський переклад) чи Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich? – Rzeszów: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. – 111 s.

² Кальба М. Дружини українських націоналістів. – Детройт: Видання ДУН, 1992. – 143 с.; Кальба М. «Нахтігаль» /Курінь ДУН/ у світлі документів і фактів. – Денвер: ЗСА, 1984. – 159 с.; Партиляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. – Київ: Ін-т історії України, 2004. – 598 с.; Боляновський А. Убивство польських професорів у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування. – Львів: Видавництво Львівської Політехніки, 2011. – 188 с.

³ Szulc W. Wyniki śledztwa w sprawie mordu profesorów lwowskich, prowadzonego przez Główną Komisję Badań Zbrodni Hitlerowskich // Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich – lipiec 1941. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu

Польщі не знайдено жодного документу, який стосувався б цього злочину. Інформація щодо наявності подібних документів у Німеччині та Росії наразі відсутня. Німецький дослідник історії вбивства львівських професорів Д. Шенк стверджує: «...український уряд і досі відмовляє Польщі у будь-якій співпраці, спрямованій на виявлення українських злочинів проти польських громадян»⁴. Незрозуміло, чи він має на увазі існування документів, пов'язаних з убивством професорів, яких український уряд Польщі не надає, чи щось інше. Аргументація відсутня. Аналізом опублікованих свідчень та логічних міркувань ми, власне, і займаємося.

Дослідження ґрунтується на наступних джерелах:

Матеріали судів, прокуратур та комісії. Першою справу професорів розглядала у 1944 р. «Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території Львівської області» (надалі – Львівська комісія). Частина її матеріалів вивчали українські історики⁵. Матеріали Боннського суду 1961 р., які стосуються можливої участі українців у вбивстві професорів, опубліковано А. Боляновським⁶. Повних матеріалів Прокуратури, що можуть стосуватися українців, не опубліковано, відомі лише уривки та перекази⁷. Результати слідства GKBZH містяться у збірці свідчень та документів З. Альберта⁸. Друкувалася також інформація Комісії⁹ та вільний переказ деяких її матеріалів¹⁰.

Публікації. Багато інформації беремо зі згаданої збірки З. Альберта. Якщо відомо, коли отримане свідчення, то в дужках наводиться рік його складання. Наші вставки в цитати виділяємо квадратними дужками. Користуємося також з цитованих монографій В. Бонусяка, А. Боляновського та Д. Шенка. У цих книжках можна знайти біографії багатьох згаданих у нашій статті осіб, інформацію про батальйон «Нахтігаль», «Лемберг», судові процеси та ін. Використовуємо також іншу літературу. При цьому намагаємося аналізувати вірогідність поданої у ній інформації, особливо звертаючи увагу на обґрунтованість тверджень. Беремо до уваги політичну та ідеологічну ангажованість авторів.

Свідчення. Найвірогіднішими є розповіді, зафіксовані невдовзі після події. Свідчення ділимо на *первинні* (я бачив) і *вторинні* (Х казав мені, що бачив), а також на *особові* (очевидець відомий) і *анонімні* (чутки)¹¹. З часом власні спогади витісняються описом подій у засобах масової інформації. У таких випадках інколи зазначаємо, що спогади можуть мати літературне походження. Явище заміни власних спогадів про події на загальноприйнятну версію їх перебігу добре відоме і докладно описане¹². Стосовно близької у часі й просторі

Wrocławskiego, 1989. – S. 178.

⁴ Schenk D. Noc morderców. – Kraków: Wysoki Zamek, 2011. – S. 343 (переклад з німецького видання 2007 р).

⁵ Кальба М. Дружини українських націоналістів...; Боляновський А. Убивство польських професорів...

⁶ Боляновський А. Убивство польських професорів... – С. 104–123.

⁷ Schenk D. Noc morderców... – S. 310–333.

⁸ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 177–185.

⁹ Aneks do Informacji o działalności Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu od 1 stycznia do 31 grudnia 2006 r. – Warszawa. – 2007; Schenk D. Noc morderców... – S. 361–366.

¹⁰ Łysakowski P. Mord na Wzgórzach Wuleckich // Miejsca święte. Najlepszy miesięcznik o pielgrzymowaniu. – 2011. – Nr. 11; Łysakowski P. Mord na profesorach lwowskich – lipiec 1941 // Biuletyn IPN. – 2011. – Nr 7.– S. 78–87; Łysakowski P. Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941 // Dzieje Najnowsze. – 2012. – 44. – Nr 3. – S. 71–92; Barnat-Lubas E. (Prokurator Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Rzeszowie). Śledztwo w sprawie zabójstwa profesorów polskich wyższych uczelni, członków ich rodzin oraz współmieszkańców we Lwowie w lipcu 1941 roku // Niezwykła więź Kresów Wschodnich i Zachodnich: Katowice. – 2012. – S. 160–167.

¹¹ О. Гнатюк влучно кваліфікує вторинні свідчення фразою «сам бачив, як мені казали». (Hnatiuk O. Odwaga i strach. – Wrocław: KEW, 2015. – S. 88; укр. переклад: Гнатюк О. Відвага і страх. – Київ: Дух і літера, 2015 – 491 с.).

¹² Див. напр. Kaczmarek R. Polacy w Wehrmachcie. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2010. – S. 14 чи Hnatiuk O. Odwaga i strach... – S. 89. Особливо гостро питання про наукову перевірку вірогідності свідчень ставлять

події – львівського погрому 1941 р. – зміну свідчень ілюструє С. Рябенко¹³. Ми теж наводимо приклади цього явища. Особливо часто воно трапляється у вторинних свідченнях, віддалених від подій значним проміжком часу, які перетворюються в декларації. При цьому автори не усвідомлюють неузгодженості між попередніми конкретними свідченнями і пізнішими деклараціями. Свідчення залежать від світогляду. Намагаємося зрозуміти, як вони викривлюються світоглядом. Важливо, кому давалися свідчення. Вони залежать від світогляду слідчого не менше, ніж від світогляду свідка. Альберт спрямовував своїх кореспондентів відповідати на конкретні продумані питання. Натомість спогади у пресі, а особливо ті, що складені для Комісії, і, на нашу думку, під впливом членів Комісії, пізніші в часі і носять декларативний та пропагандистський характер. Під «декларацією» ми розуміємо загальне твердження вигляду «я чула, що українці забили професорів»; або ще категоричніше «українці забили професорів». Радянські свідчення, як правило, ігноруємо через їхню низьку вірогідність.

Подання свідчень у публікаціях та висновках прокуратур і комісій залежить від світогляду авторів публікацій та членів комісій. Часом автор лише переказує свідчення, переплітає його з власним текстом або робить зміни чи купюри, які спотворюють зміст. Інколи автори посилаються на архівні матеріали, які насправді є звичайними публікаціями інших (просто вони теж зберігаються в архівах). Свідчення з прокуратур та комісій отримано в непроцесуальний спосіб. Вони не давалися потім під присягою на відкритому процесі з можливістю адвокатам задавати питання. Не проводилися конфронтації відомих суперечливих свідчень та слідчі експерименти. Зі свідчень у прокуратурах та комісіях не можна робити остаточних висновків, доки не знатимемо повністю їх протоколів.

Список

Тут відразу постає питання. Чому список до розстрілу професорів німцям складають саме українці? І не просто особи української національності, а члени певної організації (ОУН), яка переслідує власні політичні цілі. Чи відомі ще подібні випадки? Звичайно відомі публікації про складання євреями списків до арештів перед першою радянською окупацією Львова. Проте такі повідомлення не потрапляли до поважних наукових праць і, тим більше, не ставали предметом розслідувань прокуратур чи комісій.

Теза складання українцями списку професорів до розстрілу має дві версії:

- Список склали українські студенти.
- Список склали українські націоналісти.

Часто розглядається їхнє об'єднання.

а) *Студенти*. Єдине (вторинне) свідчення про складений студентами список міститься у спогадах графині Кароліни Лянцкоронської про розмову з колишнім членом «Лембергу», оберштурмфюрером Вальтером Кучманом під час її арешту 1942 р. «[Ганс Крюгер] наказав мені тієї ночі привести (przyprowadzić) другу групу професорів університету згідно зі списком, а також ряд інших львівських особистостей. Я доповів, що нікого в помешканнях не застав, тому ці люди живуть.

- Звідки ви мали список приречених? – запитала я.
- Звичайно, від нікчемних (hergelaufen) українських студентів»¹⁴.

ревізійністи; див. напр. Kolner M. The value of testimony and confessions concerning the Holocaust. In: Rudolf G. Dissecting the Holocaust. P. 85–132. Ресурс Інтернету <http://balder.org/judea/pdf/Dissecting-The-Holocaust-Germar-Rudolf.pdf>; є паперова версія.

¹³ Рябенко С. Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки // Український визвольний рух. – 2013. – 18. – С. 258–328.

¹⁴ Wspomnienia K. Lanckorońskiej. Niespodzianka // Orzeł biały. – 1948. – № 47(333). В українських публікаціях hergelaufen перекладається як «поганих», що спотворює зміст. Найімовірніше, такий переклад взято у В.П. Беляєва (Я обвиняю! – Москва–Берлін: Политиздат, 1978. – 160 с.). Лянцкоронська перекладає це слово польською як marnych. В. Желенський інтерпретує як nikczemnych (Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 327), а М. Кальба («Нахтігаль /Курінь ДУН/... С. 66) як «мізерних». Наведений фрагмент спогадів

Кучман не міг не виконати наказу про арешт¹⁵. Згідно з іншими даними, затриманнями керував штурмбанфюрер Курт Ставіцькі¹⁶. Тоді Кучман ще раз обманює. Справа в тому, що Кучман готував донос на унтерштурмфюрера Г. Крюгера, який нібито похвалився Лянцкоронській вбивством професорів, видавши цим державну таємницю. Зі слів Лянцкоронської випливає, що сам Кучман виказує таємницю складання списку. Бо гітлерівське керівництво страти у Львові пояснювало спонтанною помстою за вбивство німецьких полонених та репресії НКВД¹⁷. У переказі Лянцкоронської зізнання Кучмана нелогічні. З одного боку, він зображує себе мало не антифашистом, який не виконав наказ арешту (і розстрілу), а з іншого – признається у підготовці списку до розстрілу. Найприроднішою на питання Лянцкоронської була б відповідь – не знаю. Наведена Шенком біографія Кучмана¹⁸ не дозволяє надмірно довіряти його словам.

Ознайомлення з повним текстом спогадів¹⁹ наводить на сумніви у докладності переказу Лянцкоронською цієї розмови. Не можна з точністю до слова пам'ятати сказане 5 років тому.

Крюгер, виголошував свої зізнання в переконанні, що Лянцкоронська скоро загине²⁰. Кучман навпаки, розраховував, що вона виживе і свідчитиме на нацистському розслідуванні проти Крюгера. Навряд би він ризикував лише для того, щоб згадати українців. Їх могла домислити Лянцкоронська. Лянцкоронську зраджує оте «звичайно, від нікчемних». Вона ще у Львові, перед арештом, почула про український список. Тому й запитує «Звідки ви мали список»? Вона знає, що *мали*, а не склали самі. Вона знає відповідь. Неважливо, що насправді відповів Кучман. Лянцкоронська написала те, що вже перед цим вважала за правду²¹.

Ні німці, ні поляки, ні совіти Кучмана не шукали. Його знайшов у Аргентині Шимон Візенталь (Кучман помер 1986 р.). Візенталь стверджує, що саме Кучман безпосередньо розстрілював професорів²². Німці не змогли, та не дуже й хотіли²³, його допитати. Поляки ще

Лянцкоронської неодноразово цитувався і переказувався; див. напр. (Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 245; Lanckorońska K. Wspomnienia wojenne. 22 X 1939–5 IV 1945. – Kraków: Znak, 2002. – S. 184). Особливо часто цитованим є переказ К. Кульчинської (Raport Karli Lanckorońskiej // „Odra”. – 1977. – Nr. 4), який має вигляд: «Тієї ночі наказав мені привести другу групу професорів згідно зі списком, який ми мали від українців, які навчалися у Кракові». У польській Вікіпедії фрагмент подається так: «...його склали українські студенти, які співпрацювали з німцями і були пов'язані з Організацією Українських Націоналістів. Про це знаємо з повідомлення графині Кароліни Лянцкоронської. Пор. O kaźni profesorów we Lwowie z niemieckim badaczem Dieterem Schenkiem rozmawia Adam Tycner [w:] „Uważam rze. Historia”, Nr 7, październik 2012». Сам Шенк (Noc morderców... – S. 147, з незрозумілим посиланням) стверджує, що «Інформацію про них [про професорів] доставили українські студенти Львівського університету». Такі навмисне спотворені перекази характерні для пропаганди.

¹⁵ Schenk D. Noc morderców... – S. 330. Більше того, пізніше Кучман повідомляє Лянцкоронську, що «у Берліні вийшло на яв, що він відмовився стріляти у львівських професорів» з патетичним коментарем (Żelenski W. Odpowiedzialność za mord profesorów lwowskich // Wiadomości (Londyn). – 1974. – Nr. 17(1466). – S. 1). Про покарання за «відмову» нам нічого не відомо.

¹⁶ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 182.

¹⁷ Див. напр. Schenk D. Noc morderców... – S. 320, чи Hnatiuk O. Odwaga i strach... – S. 70.

¹⁸ Напр. убивство своєї 17-річної єврейської коханки (Schenk D. Noc morderców... – S. 269).

¹⁹ Lanckorońska K. Wspomnienia wojenne...

²⁰ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich? Електронний ресурс – <http://www.lwow.com.pl/Profesorowie/mordercy.html>.

²¹ К. Лянцкоронська виступила на процесі 1967 р проти Крюгера. Суд виправдав його зі звинувачення у вбивстві професорів, не прийнявши свідчень Лянцкоронської, бо Крюгер своїх слів не підтвердив (більше того, Крюгер ще на нацистському слідстві у цій справі заперечував, що признався Лянцкоронській у вбивстві). Проте признався, що допитував затриманих професорів (Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 182). Присутність Крюгера в бурі під час допитів засвідчив також член «Лембергу» Рудольф Соколл (Schenk D. Noc morderców... – S. 179).

²² Wiesenthal S. Prawo, nie zemsta. Wspomnienia. – Kraków: Znak, 2010. – S. 182. Доводи не наводяться.

²³ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 343; Schenk D. Noc morderców... – S. 330.

менше. На запит Прокуратури щодо затримання й допиту Кучмана, польська прокуратура відповіла, що винен Оберлендер; справа закінчена²⁴.

Інша (вторинна і анонімна) згадка про український список належить Юлії Прогульській (1955)²⁵. Наступного дня після затримань дружини розпочали пошуки професорів. Згідно з п. Прогульською, у «гестапо» їй відповіли: „...це був український список, а ми не маємо нічого спільного з тим арештом”. Іншим дружинам у службі безпеки повідомляли, що професорів затримало «Фельдгестапо», яке вирушило за фронтом, а їм нічого не відомо²⁶. Невідомо, що докладно означав термін «український список». Можливо він з'явився у свідомості Прогульської пізніше, коли дружини професорів «дійшли до висновку, що натхненниками затримань були українські націоналісти»²⁷.

б) *Націоналісти*. Автором націоналістичної версії є В. Беляєв. Вона стала основною в радянській, польській, а далі і в світовій історіографії. Серед публікацій на цю тему вирізняються три статті Бориса Левицького²⁸. Бандерівець Левицький пізніше став, за кваліфікацією Боннського суду, «польським емігрантом, який поза сумнівом протистояв націонал-соціалістичному режимові та його колишнім прихильникам»²⁹. Для Бонусяка він лишився бандерівцем, щоб ствердити: «...визнає це [що списки склали націоналісти] *навіть* бандерівець...»³⁰. Бонусяк мабуть запозичив цю цитату в А. Дрожжинського та Я. Заборовського: «...під-

²⁴ Думка, що до свідчень Лянцкоронської слід ставитися обережно, не нова; див. напр. (Боляновський А. Убивство польських професорів... – С. 17).

²⁵ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 254.

²⁶ Ibidem. – S. 235. Не виключено, що термін «Фельдгестапо» (формально, такої структури не існувало) має літературне походження. Беляєв (Беляєв В., Рудницький М. Под чужими знаменами. – Москва: «Молодая гвардия», 1954. – С. 92) стверджує, що саме «Фельдгестапо» розстріляло професорів. Більша частина «Лембергу» справді швидко покинула Львів. Рудницький був лише формальним співавтором цитованої книжки (Hnatiuk O. Odwaga i strach... S. 492).

²⁷ Див. (Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – С. 40). Незвичний термін «натхненники» може мати літературне походження. «Коли ми прочитали цю складену під німецьке диктування докладну інструкцію складання чорних списків ОУН ... параграфи 1 і 2 ... точно вказали нам, хто саме першим наштовхнув гітлерівців на думку про вбивство великої групи вчених Львова» (Беляєв В., Рудницький М. Под чужими знаменами... – С. 103). Фраза логічно суперечлива, але зараз для нас це неважливо. Існували й інші «українські» списки. 3 липня у Берліні видано наказ про арешти українських діячів (Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів: НТШ, 1993.– С. 106). 5 липня заарештовано С. Бандеру, 10 липня – Я. Стецька. Арештовували й інших. Затримання були пов'язані з проголошенням Акту Незалежності 30 червня (Боляновський А. Убивство польських професорів... – С. 13). Якраз в околі 4 липня (день відвідин Прогульської) нацисти й могли скласти список бандерівців до арешту. Можливо гестапівець відповів (німецькою!): „...ми займаємося українським списком і не маємо нічого спільного з цим арештом”. Прогульська чомусь не запитала, хто займається українським списком? Вона ж шукає чоловіка. Важко точно пам'ятати сказане 14 років тому, особливо, коли «дійшов до висновку». Докладніше про арешти бандерівців див. наступну частину цієї статті.

²⁸ Lewickij B. Sprawa dr. Oberlaendera // Kultura (Paryż). – 1960. – Nr 1/147–2/148. – S. 171–185; Lewickij B. Jeszcze o Oberlaenderze // Kultura. – 1960. – Nr 3/149. – S. 132–135; Lewickij B. Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei // Kultura.– 1960. – Nr 4/150. – S. 87–90.

²⁹ Боляновський А. Убивство польських професорів... – С. 116. Фраза про протистояння дуже загальна. На час написання згаданих статей Левицький був «українським марксистом» (Тиса Р. Короткий нарис українського марксизму. – Історична правда. – 01.05.2012). «Протистояння» включало контакти з радянськими органами. У 1955 р. Левицького заарештували американці зі звинуваченням у шпигунстві для СРСР. Нібито у нього знайдено список українських еміграційних діячів з інформацією про їхні зв'язки з західними розвідками. (Berdychowska V. Borys Lewycki i „Kultura”. – Kultura paryska. – Електронний ресурс. <http://www.kulturaparyska.com/pl/idee-i-mysli/borys-lewycki-i-kultura>). Потім справу припинили.

³⁰ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – SS. 6, 76. «Близьким співпрацівником Бандери» Левицького називала й польська комуністична преса (див. напр. Lewickij B. Jeszcze o Oberlaenderze...).

тверджує її *навіть* Левицький»³¹. Цей же аргумент повторює Р. Дуда: «...на участь українців вказують *навіть* самі українці, наприклад Левицький»³², Лисаковський: «визнає це зрештою *навіть* Борис Левицький (бандерівець)»³³ та ін. [курсиви мої]. Оскільки статті Левицького опублікувала паризька «Культура», а потім першу з них зацітував Боннський суд, то ця перша стала широко відомою. Наведемо відповідний фрагмент. «Деякі очевидці, що перебували на той час у Львові, відп. (wzgl.) перед початком німецько-радянської війни у Кракові, вважають (Niektórzy naoczni świadkowie...są zdania), що при складанні списків польських інтелектуалів гітлерівцям допомагали українці з націоналістичних кіл, зацікавлених у деполонізації Львова. Це повідомлення напевно недалеко від правди»³⁴. Імена очевидців невідомі. Незрозуміло, що Левицький хотів написати. Теперішній час (są zdania) вказує, що це зараз (1960 р.) очевидці повідомили його про списки. Тобто, раніше мовчали, не намагаючись попередити професорів про план знищення, а радянський уряд – про план німецького нападу. Бо екзекуцію можна виконати тільки після нападу. Незрозуміло, як ті очевидці були знайомі з «націоналістичними колами» або з гітлерівцями. Мабуть не ми перші звернули увагу на туманність тверджень Левицького, бо пізніше той пише. «Ред. Стахів в „Сучасній Україні” від 21 лютого цього року обурюється, що я подав як *правдоподібну* тезу, що певні українські елементи *могли* допомагати гітлерівцям у складанні ліквідаційних списків» (курсиви Левицького)³⁵. Отже, ніяких «свідків Левицького» не існувало. Той просто повторює твердження Беляєва.

в) *Аналіз*. Про списки писало багато осіб. Але ніхто не писав *до* розстрілу. Згадали *після*. Причому, єдиними претендентами на свідків (чи учасників?), які мали прізвища, були Крюгер і Кучман. Проте їх про список не запитали. Більше того, питання про список не були поставлені ані колишнім членам «Лембергу», ані членам краківського гестапо, ані членам ОУН. Самі твердження про список розмиті. Часто не можна зрозуміти, хто вважається ініціатором його складання. Таке складання пов'язане з нападом на СРСР. Але на той час діяв німецько-радянський договір про ненапад. Отже, план нападу був цілковитою таємницею. Наведемо два приклади, які показують, що план знищення професорів також був таємницею³⁶.

Дружина одного з розстріляних професорів, Гелена Круковська: «Переконана, що затримань не наказав Вермахт. Знаю це у зв'язку з арештом проф. С. Пілата. Бо наступного дня [після арештів] з'явився офіцер Вермахту. Він мав наказ доручити проф. Пілатові, як фахівцеві з нафтової промисловості, якесь завдання»³⁷. Так само, німецькі медики шукали

³¹ Drożdżyński A., Zaborowski J. Oberländer... – S. 76. На нашу думку, навпаки, до твердження політичного супротивника і «перебіжчика», та ще й висловленого у публіцистичній статті польського часопису, слід ставитися з особливою обережністю.

³² Duda R. Lwowska szkoła matematyczna. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007. – S. 163 (є англійський переклад).

³³ Łysakowski P. Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941 // Dzieje... Пропагандистський прийом «навіть» добре відомий. У читача виникає враження, що автор має багато вагомих і загальновідомих аргументів на підтвердження своєї тези, яку визнають *навіть* опоненти.

³⁴ У Боляновського (Убивство польських професорів... – С. 117) цей фрагмент при подвійному польсько-німецько-українському перекладі має спотворений зміст.

³⁵ Lewickij B. Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei... На жаль, згадана тут стаття Володимира Стахіва «Почалося від „чорних списків”» нам недоступна. Наведене роз'яснення Левицького, на відміну від першої версії зі «свідками», у літературі практично не цитується. Як аргументи, Левицький наводить співпрацю націоналістів з нацистами та злочини супроти поляків на Волині. Це – аргументація за аналогією. За аналогією, якщо ми доведемо (а таки доведемо), що теза складання списку хибна, то можемо висунути як *правдоподібну* гіпотезу, що *певні* звинувачення українських елементів *можуть* бути безпідставними.

³⁶ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 178.

³⁷ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 261; Schenk D. Noc mordców... – S. 22. Подібне стверджує Зофія Тишка, племінниця проф. Грека (Łysakowski P. Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941 // Dzieje... з посилан-

вже забитих львівських професорів з метою співпраці³⁸. Не знали про страту, не те що про план страти.

Сумнівно, щоб такий план довірили українським націоналістам і неймовірно, щоб його довірили «нікчемним» студентам.

Сам Беляєв зробив висновок нібито на підставі інструкції, знайденої восени 1944 в американського агента, скинутого з літака над Львівщиною. У ній, зокрема, рекомендується складати списки польських інтелігентів³⁹. Зараз повний текст інструкції опубліковано і проаналізовано⁴⁰. Там рекомендується складати списки *після* початку війни. Ні звідки не видно, що вони склалися *перед* війною. Ні звідки не видно, що бандерівці – автори інструкції – рекомендують передавати списки до гестапо, з яким вони не співробітничали. Жодна паперова версія такого списку нам невідома.

Традиційно вважається, що прізвища та адреси професорів знайдено за телефонним довідником⁴¹. Однак ці дані набагато простіше отримати з (польських) вузівських довідників, які містять ще й різноманітну додаткову інформацію⁴². З'ясуємо, як львівські вузівські довідники потрапили до Генерал-Губернаторства⁴³. Природно, їх мали польські вузи. Проте є й інший шлях. Легко пересвідчитися, що багато студентів львівських вузів народилися на захід від Бугу⁴⁴. З початком війни вони, природно, повернулися до своїх домівок. Вдома лежали довідники, які студенти купували щороку, залишаючи старі випуски у батьків. Наступна хвиля переселенців складалася з фольксдойчів Західної України. Вони переселялися до ГГ згідно з домовленістю між СРСР та Рейхом (за непевними даними тоді зі Львова переселилося близько 6–7 тис. фольксдойчів). Серед них були студенти⁴⁵, які виїжджаючи забрали з собою довідники. Переселялися й викладачі. Теж могли взяти довідники, в яких мабуть і самі ж таки фігурували. Отже, складати списки викладачів Університету чи Політехніки не було сенсу. Можна говорити лише про відбір.

ням на: Protokół przesłuchania przez Sędzię Sądu Wojewódzkiego przy udziale protokolanta, Akta prokuratora w sprawie zabójstwa prof. polskich wyższych uczelni..., t. I, k. 2). Втім, обидві пані лише переказують чутку.

³⁸ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 57.

³⁹ Беляєв В.П., Рудницький М.И. Под чужими знаменами... – СС. 39, 103.

⁴⁰ Див напр. Партиляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б)... – С. 322–324; 456–525; Рябенко С. Слідами «Львівського погрому»... І. Мотика вказує на участь українців у вбивстві професорів, цитуючи фрагмент згаданої інструкції: «Знищувати в боротьбі, особливо тих, що захищають режим, переселяти їх на їхні землі, знищувати головню інтелігенцію, якої не можна допускати до жодної адміністрації...» (Мотика G. Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. – S. 67). О. Гнатюк (Війна у війні. УПА і АК без возвеличення і паплюження // Ї. – 2013. – вип. 74) стверджує, що цим Мотика розвінчує міф про непричетність українців до вбивства професорів. «Міт п'ятий: загибель львівських професорів... І. Мотика наводить інструкцію ОУН-б, де прямо йдеться про знищення польської інтелігенції». Але Мотика наводить лише фрагмент інструкції. Це не є відкриттям. Сам фрагмент міститься у згаданій вище книжці Беляєва і неодноразово цитувався і коментувався. Інструкцію повністю опублікував і проаналізував (у контексті інших етнічних чисток) І. Партиляк. Зокрема, він вказує на різницю між наміром і реалізацією. Наприклад, «переселення [поляків] на їхні землі» здійснили зовсім не націоналісти. «Ендеки» планували очищення Польщі від євреїв. Проте реалізували його інші... Автори інструкції невідомі.

⁴¹ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 64.

⁴² Див. напр. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36. – Lwów, 1935. – 96 s., чи Program Politechniki Lwowskiej na rok akademicki 1939/40. – Lwów, 1939. – 282 s. Думка, що адреси найпростіше взяти з вузівських довідників, відома; див. напр. (Hryciuk G. Polacy – osoby szczególnie niebezpieczne // Tygodnik Powszechny. – 2011. – 13.07) або (Довгополий Я. Пітер Ментен і львівські розстрільні списки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zaxid.net/6.12.2012>). Зауважимо, що серед внесених до списку практично не було ні тих, хто втік від нацистів з ГГ і отримав професорські посади у Львові, ані тих львів'ян, які отримали ці посади від радянської влади. Бо їх не було у львівських вузівських довідниках.

⁴³ Офіційна назва *Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*. Далі вживатимемо скорочення ГГ.

⁴⁴ Див. напр. Program Politechniki Lwowskiej na rok akademicki 1939/40... – S. 255–263.

⁴⁵ Див. напр. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu... – S. 82.

Традиційно вважається⁴⁶, що було відібрано цінних для Рейху фахівців: медиків та техніків. Більше того, під час німецької окупації Львова навчання саме на медичних та технічних курсах (після закриття вузів) невдовзі відновили⁴⁷. Відібрано не тільки етнічних поляків. Наприклад, Францішек Гроєр та Тадеуш Островський мали німецькі корені, а Адам Соловій – українські⁴⁸. Дружиною Вітольда Новицького була німкеня⁴⁹. Отже, той міг претендувати на статус фольксдойча (про них нижче). Прізвище одного зі страчених професорів – К. Вайгеля (Weigel) – німецьке. Особливо цікава історія звільнення Гроєра. Ось переказ його спогаду. Офіцер, який допитує Гроєра після затримання, вважає того німцем і лає за не переїзд до ГГ після вересня 1939. Гроєр відповідає, що по-перше він поляк, а по-друге, совіти його все одно не відпустили б, як цінного фахівця. Офіцер обіцяє поклопотатися у вищого начальника і за деякий час повертається з повідомленням, що Гроєра відпускають. Якщо вилучити заяву про польську національність (щодо цього Гроєр міг просто промовчати), то подія виглядає логічною⁵⁰. Нацисти затримали німця, а усвідомивши це – відпустили. Природно постає питання: чому він потрапив до списку?

Не помітно політичних критеріїв відбору. Більшість розстріляних багато дослідників кваліфікують як виразно аполітичних. Якби список уклали націоналісти, то найімовірніше відібрали б наукових адміністраторів, що утискували українців, істориків, юристів, взагалі різних виконавців та ідеологів польської шовіністичної політики. За політичними поглядами Ч. Мадайчик і Р. Тожецький поділяють професорів на «ендеків» (націонал-католиків), «пілсудчиків» (центристів) та лівих⁵¹. «Супротивниками шовінізму й захисниками толеранції» була більшість професури медичного факультету, зокрема згадані В. Новицький та Ф. Гроєр⁵². А. Чешинський був «відомим у Львові гуманістичними й ліберальними поглядами, мав добрі стосунки з митрополитом ... Шептицьким»⁵³. Отже, до затриманих медиків націоналісти начебто не повинні мати претензій. Ендеки становили більшість Сенату (Вченої ради) Університету та юридичного факультету⁵⁴. Якби відбір до знищення виконували націоналісти, то вони скоріше всього відібрали б ендеків.

Про політичні погляди професорів Політехніки знаємо менше. За свідченням Януша Ветуляні, двоюрідного брата страченого професора Казимира Ветуляні, той «напевне

⁴⁶ Див. напр. Schenk D. Noc morderców... – Обкладинка.

⁴⁷ Albert Z. Lwowski wydział lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941–44. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975.

⁴⁸ Докладніше про нього див. Ганіткевич Я. Трагедія групи львівських професорів у 1941 році (до 70-ї річниці страти вчених) // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2011. – № 3. – С. 85–96. За походженням, Соловій був греко-католиком. Не знаємо, чи змінював потім віросповідання. Невідомо, чи питав хтось Соловія про національність.

⁴⁹ Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 235.

⁵⁰ Твердження про звільнення Гроєра через англійське громадянство дружини (див. напр. Wańbor J. Wstęp do inwentarza, Zbiór Władysława Żeleńskiego – materiały do historii zbrodni na profesorach lwowskich w lipcu 1941 r. // Archiwum Akt Nowych: Warszawa, 2005) голослівне і видається нелогічним. Німці скоріше заарештували б ще й дружину. Йде же війна з Англією.

⁵¹ Madajczyk C., Torzecki R. Świat kultury i nauki Lwowa (1939–1941). – Електронний ресурс <http://www.lwow.com.pl/swiat.html>. Часто вживана українська транскрипція – Торжецький – для нас незрозуміла.

⁵² Див. також: Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?.. – S. 39 чи Hnatiuk O. Odwaga i strach... – S. 64. «Коли мій [Альберта] шеф, проф. Новицький, прийняв перед війною на кафедрі українського та єврейського аспірантів, без жодної стипендії, праві діячі, професори медичного факультету, нацькували студентів, які вночі камінням повибивали усі шибки його помешкання» (Albert Z. Lwowski wydział lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej...).

⁵³ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?.. Ресурс Інтернету: <http://www.lwow.com.pl/Profesorowie/mordercy.html>. Джерело інформації не вказане.

⁵⁴ Madajczyk C., Torzecki R. Świat kultury i nauki Lwowa... На Політехніці їх теж було багато (Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?.. – S. 39).

(zapewne) був своєчасно попереджений українськими студентами, щоб кілька найближчих днів [після вступу німців до Львова] уникав околиць свого помешкання і не ночував у нім»⁵⁵. Напевне ця інформація літературного походження. Проте цілком можливо, що К. Ветуляні справді мав з українськими студентами нормальні стосунки. Не знаємо інших повідомлень про ставлення професорів Політехніки до українців, окрім одного, яке стосується Антоні Ломницького. Це повідомлення нам зручніше розглянути пізніше.

Безглуздість відбору очевидна. Але вона впливає з твердження про свідоме складання списку українцями. Логіка твердить, що насправді саме твердження безглузде. Логічнішим видається таке. Перед німецько-радянською війною співробітники краківської служби безпеки отримали завдання скласти список львівських професорів до розстрілу⁵⁶. Завдання таємне, бо це – кримінальний злочин та й на той час діяв договір про ненапад з СРСР. Вони знайшли виконавців. Це могли бути колишні українські студенти, чи польські, чи німецькі (фольксдойчі), а може й якісь викладачі, що переїхали зі Львова⁵⁷. Звичайно, нацисти не виказали державної таємниці. Вони повідомили щось на зразок: німецький уряд хоче співробітничати з львівськими професорами особисто. Складіть нам список з адресами⁵⁸.

Не знаємо, що конкретно вимагали нацисти. Але той, хто відбирав, відібрав цінних для Райху фахівців. Власне тому з Університету відібрано медиків. Давно зауважений факт, що у списку практично не було євреїв, теж узгоджується з нашою гіпотезою. Той хто відбирав, знав: з євреями нацисти не співробітничатимуть. Натомість до списку потрапив ректор Університету, юрист Роман Лонгшам де Фер'є. Власне він, виконуючи рішення Сенату, увів «лавовий закон» – гетто в аудиторіях для єврейських студентів⁵⁹. Причому надав йому бездоганної юридичної форми. Укладач списку міг подумати, що такий юрист нацистам якраз і потрібний. Наголосимо, свідчення Лянцкоронської та Прогульської не суперечать нашому припущенню. Відбирати могли й українські студенти⁶⁰.

Ні звідки не впливає, що список був один, мав одну групу авторів і складався в один день. Цілком можливо, що він остаточно сформувався за місяць до початку війни, коли німецьких командирів середньої ланки було повідомлено про атаку на СРСР⁶¹. Відбори з Університету (ректор і один факультет) та Політехніки (особи з початку довідника) свідчать про окремі списки. Нагадаємо, Кучман сказав: «...групу професорів університету згідно зі списком, а також ряд інших львівських особистостей...»⁶². Тобто, декого арештовували з поза основного списку. Окремий наказ затримання колишнього прем'єр-міністра К. Бартеля прийшов з Берліна⁶³. Можливо що декого внесли до списку пізніше від інших. Так не знаємо,

⁵⁵ Maligranda L., Prytuła J.G. Lwowscy uczeni wymienieni w przesłuchaniach Banacha z 1944 roku // Wiadomości Matematyczne. – 1013. – 49, № 1. – S. 29–66.

⁵⁶ Шенк (Noc morderców... S. 147, з незрозумілим посиланням) стверджує, що безпосередній наказ складання списку видав Карл Ебергард Шенгарт (Schöngarth), який від 30 січня 1941 р. керував поліцією безпеки і СД у Кракові.

⁵⁷ На можливість складання списку фольксдойчами вказують, зокрема, М. Кальба (Дружини українських націоналістів... – С. 124) та Г. Хричюк (Polacy – osoby szczególnie niebezpieczne...).

⁵⁸ Нічого підозрілого. Тоді німецька комісія з переселення у Львові справді цікавилася вченими. Навіть проф. Казімеж Бартель зареєструвався у ній на виїзд до ГГ (Hnatiuk O. Odwaga i strach... – S. 164).

⁵⁹ Żyła M. Kodeks w głowie // Tygodnik Powszechny. – 2011. – 13.07.

⁶⁰ Сама думка, що укладачі списку не знали, для чого той складається, не нова (Redzik A. Wydział Prawa Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1939–1945...). Якщо замість телефонних довідників підставити довідники вузівські, то наше припущення виявиться близьким до інтерпретації Альберта (Kaźń profesorów lwowskich... – S. 64–65).

⁶¹ Drożdżyński A., Zaborowski J. Oberländer... – S. 181.

⁶² Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 245. Насправді, після 1939 р. розпочав працювати окремий від університету Львівський медінститут. Те, що на це ніхто не звертав уваги, підтверджує нашу гіпотезу про складання списків на підставі польських довідників, виданих до 1940 р.

ні як, ні чому туди потрапив К. Ветуляні⁶⁴. Здається, єдиним не-професором, внесеним до списку, був доц. Станіслав Мончевський. В університетському довіднику його адреса є. Мончевського заарештували одночасно з іншими, але розстріляли пізніше⁶⁵. Едвард Хамерський був професором Ветеринарної академії. Як потрапив до списку, пояснити не можемо. Генрика Коровича й Станіслава Ружеви́ча заарештували тижнем пізніше. Бо ті не працювали ні в Університеті, ані в Політехніці, тож до основних списків не потрапили (це узгоджується з нашою гіпотезою). Щоправда Ружеви́ч фігурує в університетському довіднику, але як професор-пенсіонер. Можливо його та Коровича, стратили як колишніх ректорів Торгівельного інституту⁶⁶.

Багато писалося про невдалі пошуки німцями інших професорів, як аргумент на користь версії складання списку націоналістами. «Підтвердженням цього [того, що список склали націоналісти] може бути факт, що у ніч з 3 на 4 липня гестапівці хотіли заарештувати професорів Адама Беднарського [помер у квітні 1941], Романа Лещинського [помер у березні 1940], Наполеона Гонсьоровського [помер у червні 1941] та директора Оссолінеуму Людвіка Бернацького [помер у вересні 1939]. У списку був також проф. Габріель Сокольницький, якого не застали вдома»⁶⁷. Однак лише спроба арешту А. Беднарського у ніч з 3 на 4 не викликає сумнівів. За словами п. Прогульської⁶⁸, Лещинського німці шукали 10 днями пізніше від страти основної групи професорів. Мабуть не «Лемберг», бо на той час його основна частина покинула Львів, і з іншою метою ніж убивство. Вдова проф. Гонсьоровського заперечила твердження про спробу затримання її чоловіка⁶⁹. Сокольницький мешкав у Брюховичах⁷⁰. Навряд чи «Лемберг» посилав б машину так далеко.

⁶³ Його затримано 2 липня. Твердження з (Kalbarczyk S. Kazimierz Bartel. Ostatnia ofiara zbrodni na profesorach lwowskich w lipcu 1941 // *Biuletyn IPM*. – 2011. – Nr 7. – S. 92), що Бартеля заарештував «Лемберг», не відповідає дійсності (Schenk D. Noc mordców... – S. 147).

⁶⁴ Program Politechniki Lwowskiej na rok akademicki 1939/40... не подає адреси і титулує доцентом. Професором він став 1940 р. Нижче розглядатимемо пограбування професорських помешкань. К. Ветуляні мешкав сам. Не знаємо, чи його квартира була багатою і кому дісталася. Не знаємо, чи не вплинуло на включення до списку прізвище (Vetulani). Хтось міг подумати, що це – особа італійського походження, отже охоче співпрацюватиме з німцями.

⁶⁵ Див. свідчення Гроєра з книжки Albert Z. *Każń profesorów lwowskich...*

⁶⁶ Цікаво, що Ружеви́ч був єндеком (Urbanek M. *Genialni*. – Warszawa: Iskry. – 2014. – S. 71), а Корович мав єврейські корені. Нікого не зацікавило повідомлення свідка, Юзефа Войтини (1945), про групу затриманих «євреїв» (Albert Z. *Każń profesorów lwowskich...* – S. 220; лапки Альберта), яка під час страти перебувала в бурсі Абрагамовичів (місці арешту професорів). Найімовірніше, це та ж сама група 15-20 чоловік, яку бачив Гроєр (Bonusiak W. *Kto zabił profesorów lwowskich?..* – S. 48). Може вона й складалася з «інших львівських особистостей», яких Кучман таки привів. Окрім того, слова Гроєра «Скоро нас, затриманих, стало 36-40 осіб ... Одночасно з підвалів бурси Абрагамовичів долітали крики, лайка гестапівців, постріли» (Беляев В., Рудницький М. *Под чужими знаменами...* – С. 96) можна трактувати так, що професори не були єдиними затриманими в бурсі. Непевну вказівку на інших затриманих дає акт Львівської комісії. Там згадуються 64 діячі науки і культури, розстріляні у різних місцях Львова в перші дні окупації. Наводяться прізвища деяких страчених, які виглядають єврейськими (Боляновський А. *Убивство польських професорів...* – С. 41–42). Проте, як зазначає Боляновський, ця частина акту містить фактичні помилки. Щоденник члена «Лембергу» Фелікса Ландау вказує на затримання 3 липня євреїв з метою (пізнішого?) розстрілу (Schenk D. *Noc mordców...* – S. 124).

⁶⁷ Bonusiak W. *Kto zabił profesorów lwowskich?..* – S. 40. О. Гнатюк (*Odwaga i strach...* – S. 67) зауважує, що аргумент пошуків померлих професорів, як доведення складання списку націоналістами, міститься у книжці (Prus E. *Herosi spod znaku tryzuba*. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 348 s.). Ми не знаємо, хто його висунув першим.

⁶⁸ Albert Z. *Każń profesorów lwowskich...* – S. 255.

⁶⁹ *Ibidem*. Беляев (Под чужими знаменами... – С. 99–100) докладно описує цю спробу, яка включала «чорний список ОУН» (ось хто увів термін «чорний список»!) та поїздки на цвинтар для підтвердження факту смерті.

⁷⁰ Program Politechniki Lwowskiej na rok akademicki 1939/40. – S. 4.

Бернацький професором не був. Немає вірогідних свідчень про спроби арешту двох останніх осіб у ніч з 3 на 4 липня. Людині важко вказати точну дату події, що сталася 20 років тому. А тут ще наклався інформаційний шум. Свідкам почало здаватися, що до них «гестапівці» приходили теж тієї злочасної ночі. Самі гіпотетичні спроби арештів померлих на той час професорів жодним чином не підтверджують факту складання списку націоналістами. Вони лише підтверджують припущення відбору з вузівських довідників. Прізвища померлих професорів є в цих довідниках.

Розгляньмо питання: чому відібрано відносно мало професорів і чому страчено також деяких членів родин та квартирників. За класичною версією – тому, що студенти змогли знайти у телефонному довіднику мало адрес, а оскільки їхньою метою була «деполонізація», то попросили нацистів розстріляти ще й родичів⁷¹. Висунемо іншу гіпотезу. Можливо планувалося знищити більше професорів. Але виявилось, що за виділений час (ніч) наявним транспортом охопити усі помешкання не вдасться. Окрім того, деякого з внесених до списку професорів вже не було на світі. Тому вирішили скоротити список професорів, натомість додавши рідних та квартирників, і виконати план⁷². Додатковий аргумент надає топографія. Більшість страчених професорів Університету мешкала на вул. Романовича та поблизу. Можливо університетський список був більшим. Але тих, що мешкали далеко, викреслили. Подібно зі страченими професорами Політехніки. Переважно вони мешкали на вул. Набеляка або поблизу. І все це неподалік бурси Абрагамовичів та Вулецьких пагорбів (місця розстрілу)⁷³.

г) *Радянська влада*. Конкретніша версія: націоналісти внесли до списку професорів, які співробітничали з радянською владою. Тут слід розглянути, зокрема, такі питання.

– Чи справді співпраця мала місце?

– Чи націоналісти про неї знали?

– Чи могла вона бути для націоналістів причиною внесення до списку?

Чи не першим цю версію розглядає Левицький⁷⁴. Її слабкість, як і чисто націоналістичної, відразу виявляється при конфронтації з питанням: чому з Університету до списку потрапили тільки ректор і медики? Гіпотеза співпраці також не в'яжеться з попередньою тезою Левицького про зацікавленість націоналістів у деполонізації Львова, бо радянська влада якраз її проводила, вивозячи поляків на схід. Ті, що згодилися співпрацювати, згодилися на принаймні часткову деполонізацію. Ми не бачимо серед внесених до списку осіб лівих поглядів. Левицький висуває припущення: «Імовірно, що певну роль при цьому [підборі кандидатів до знищення] відіграли повідомлення по радіо і у пресі. Це може стосуватися особи Т. Бой-Желенського»⁷⁵. Але (справді лівий) Тадеуш Бой-Желенський потрапив під розстріл випадково, виявившись у поганий час у поганому місці. Далі Левицький стверджує майже протилежне: «Тут йдеться переважно про учених, які взагалі не займалися політикою».

Питання про рівень співробітництва професорів з радянською владою непросто. Совіти справді прихильно ставилися до польської природничої інтелігенції⁷⁶. Екстремальну тезу співробітництва страчених професорів висувають деякі українські історики. Так, І. Партиляк,

⁷¹ Duda R. Lwowska szkoła matematyczna... – S. 163. Далі Дуда стверджує розстріл також і прислуги. Згадуємо, бо пише математик. У математиків стандарти аргументації й точності мали б бути вищими.

⁷² При цьому, серед страчених виявилися зовсім випадкові особи, наприклад американська громадянка Катажина Демко (Демків за Беляєвим, Demkow за Бонусяком: Kto zabił profesorów lwowskich?... – S. 42).

⁷³ Це зауваження відоме. Так, Я. Баньбор (Wstęp do inwentarza, Zbiór Władysława Żeleńskiego...) зазначає, що професорів розстріляно неподалік їхніх помешкань. Беляєв (Под чужими знаменами... – С. 92) пише, що це сталося «за дивним збігом обставин».

⁷⁴ Lewycki B. Sprawa Oberländera...

⁷⁵ Цитата за: Боляновський А. Убивство польських професорів у Львові... – С. 117.

⁷⁶ Żeleński W. Podróże lwowskich profesorów do Moskwy w r. 1940 // Wiadomości (Londyn). – 1975. – №. 23(1523). – S. 4; Кальба М. Дружини українських націоналістів... – С. 123.

вслід за М. Кальбою, стверджує: «Вони [професори] ...відвідували Сталіна і вели з ним переговори про можливість створення прорадянського польського уряду»⁷⁷. Наведене твердження нелогічне. Створення такого уряду мало не оголошувало б війну Гітлерові. Ніхто не довірив подібну таємницю аполітичним професорам. Делегація польських науковців справді 1940 р. відвідувала Москву. Проф. С. Кульчинський був її членом. А потім виїхав до ГГ. Це означає, що нічого компрометуючого він не знав. Інакше б виїхав у зовсім іншому напрямку. З тих, що їздили до Москви, дехто пережив війну, але ніхто не повідомляв, що мало не став міністром. Може в московських архівах і збереглися компрометуючі документи про відвідини. Нічого конкретного не знаємо. А краківські націоналісти перед війною знали ще менше⁷⁸.

З радянською владою страчені співробітничали так само, як і ті, що до списку не потрапили. Співпраця Бой-Желенського добре відома; співпраця С. Банаха описана Беляєвим⁷⁹. «Професор Мазур, прізвище якого, як члена большевистської партії, висіло на плакаті у вестибюлі університету, і плакат той німці застали, спокійно сидів собі у помешканні»⁸⁰. Відомі «ліві» логік Леон Хвістек та біохімік Якуб Парнас евакуювалися з Червоною Армією⁸¹, але нема даних про пошуки їх прибулими нацистами.

Не менш активно з радянською владою співпрацювали й українці. «На співпрацю з радянською владою пішли не тільки українські комуністи, але також колишні діячі демократичних і націоналістичних партій»⁸². До українців, які співпрацювали з радянською владою, націоналісти претензій не мали. Здавалося б найбільше претензій до польських професорів за співпрацю з совітами повинні мати самі поляки. Це вони б мали покарати зрадників. Сама ж радянська влада, з одного боку, розповідала, з якою радістю зустріли її польські вчені і які наукові перспективи перед ними відкрилися. А з іншого, лишилася незадоволеною результатами співпраці. Тож після війни відмовилася ставити у Львові пам'ятника загиблим професорам.

Висновки. Теза складання списку некоректна. Він уже існував (довідники). Особи, котрі вибирали зі списку, вибирали корисних для Рейху фахівців, не знаючи, що це – відбір для знищення. Гестапівців цікавила лише кількість призначених до розстрілу, а не особові дані. Пізніше частину професорів могли викреслити з огляду на віддаленість їхніх помешкань від

⁷⁷ Партиляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках... – С. 323.

⁷⁸ При нагоді порівняймо два висновки (у нашому вільному переказі). Оскільки з 18 професорів, що їздили до Москви, нацисти заарештували *тільки* 8, то цей візит не можна зараховувати до причин арешту. (Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – S. 39). Оскільки з 18 професорів, що їздили до Москви, нацисти заарештували *аж* 8, то цей візит слід зарахувати до причин арешту. (Кальба М. Дружини українських націоналістів... – С. 123). Теорія статистичних висновків не дозволяє зробити ані першого, ані другого висновку. Щоправда, німці подали як офіційну причину страти Бартеля співробітництво з радянсько-російською (так в оригіналі: Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 200) владою з метою створення уряду, який би потім разом з СРСР напав на Рейх. Але ні звідки не випливає, що цю причину німцям підказали націоналісти. Більше того, 5 липня 1941 р. газета «Краківські вісті» опублікувала інтерв'ю з гестапівцем Гансом Йоахимом Беєром, де, зокрема, той повідомив: «У цих вбивствах брали участь жиди, у тому розумінні, що це саме вони приводили до НКВД „підозрілих“ українців. Інші особи також брали в цьому участь, причому слід звернути увагу, що частина польської інтелігенції, під проводом колишнього прем'єра Бартеля, прихильно ставилася до совітів». Тут бачимо, що Беєр пояснює українцям причини німецьких репресій щодо євреїв (а може й заохочує взяти у них участь) та арешту Бартеля й інших професорів. Наші міркування про «відвідування Сталіна» за змістом ідентичні до міркувань В. Желенського (Podróże lwowskich profesorów do Moskwy...); до речі Желенський про «націоналістів» тут взагалі не згадує.

⁷⁹ Belajew W. Profesor Stefan Banach // Czerwony Sztandar. – 1945. – №. 174.

⁸⁰ Штайнгаус Г. Друга окупація // «Ї». – 2009. – Вип. 58. Стефан. Банах, Станіслав Мазур, Гуго Штейнгауз – видатні польські математики.

⁸¹ Żeleński W. Podróże lwowskich profesorów...

⁸² Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – S. 13. Тут (не рядовий комуніст) Бонусяк переказує звинувачення польськими емігрантами українців у співпраці з совітами.

місця арешту і браку транспорту для доставки за виділений час. Натомість уже на місці, для виконання кількісного плану, було додано деяких членів сімей та квартирантів. Національність авторів відбору невідома. Немає жодного свідчення про належність укладачів списку до ОУН.

д) *Інші гіпотези.* Розгляньмо дві інші гіпотези засад формування списку.

Німецька. Список склали самі нацисти. Гестапівці взяли довідники і відібрали з них потрібну кількість професорів. Як ми побачимо далі, серед гестапівців було достатньо осіб, що знали польську (наприклад, згаданий нами Крюгер). Сама процедура відбору займає не більше півгодини. З самого початку у висновках Львівської комісії чи Нюрнберзького процесу нацисти і називалися укладачами списку. Зараз до цієї, як до найприроднішої, гіпотези повернулася О. Гнатюк⁸³. Наш аналіз свідчень пп. Лянцкоронської та Прогульської показує, що вони не можуть бути вагомим аргументом проти «німецької» гіпотези. Теза про відбір саме «потрібних» для німців професорів, яку ми обговорювали, теж не бездоганна. Коли прийняти, що список складався на підставі вузівських довідників, то бездумний вибір осіб з початку довідника Політехніки якраз може дати найкорисніших професорів. Відбір з університетського довідника саме медиків можна пояснити й іншою причиною. Особа, яка відбирала і знала, для чого відбирає, могла подумати, що це – найбагатші серед університетських професорів з великими квартирами у центрі міста (див. наступну версію пограбування). Укладачі також могли бути фанатиками, які не зважали на потрібність медиків та техніків для Рейху. Так і було при затриманні 1939 р. науковців у Кракові. Нацисти відіслали до концтабору всіх, не турбуючись ні потрібністю, ні можливою лояльністю. Той факт, що деякі медики, будучи «прихильниками толерантності», сприяли українцям, не був для нацистів ніяким позитивним аргументом. Але толерантність також до євреїв, з нацистської точки зору, це вже злочин.

Зі згаданих намагань знищити померлих до цього професорів, так само, як і з розстрілу вже зовсім старих (напр. Р. Ренцького та А. Соловія), чи заміни померлого А. Беднарського на його наступника на кафедрі Є. Гжендзельського (див. далі) впливає, що для нацистів важливим було виконання плану кількості розстріляних, а не потрібність, політичні погляди чи будь-які інші індивідуальні дані.

Боляновський теж дотримується «німецької» гіпотези, але додає, що страти проведено для залякування львівської інтелігенції⁸⁴. Якщо йшлося про залякування, то чим безглуздіший список, тим краще. Тоді ніхто не чутиметься безпечним. Слабким місцем версії залякування є те, що німці деякий час не підтверджували факту вбивства професорів. У послабленій формі (без залякування) гіпотеза цілком вірогідна і може конкурувати з нашою.

Ментен і пограбування. Йдеться про голландського бізнесмена й колекціонера творів мистецтва Пітера Ментена. Той служив у СД з 1.07.1941 до вересня 1941 перекладачем⁸⁵. За Альбертом, «Ментен упізнав професорські будинки і тепер міг вказати, які сім'ї варто винищити, щоб заволодіти їхньою власністю»⁸⁶. Тезу складання Ментеном списку до розстрілу висуває Кальба⁸⁷ і розвиває Ю. Смірнов: «Не треба шукати міфічних „українських студентів“, які ніби за телефонною книжкою склали список львівських професорів – майбутніх жертв убивства. Пітер Ментен досконало орієнтувався в львівських стосунках. Цілком можливо, що це власне він не тільки уклав відповідний список, але в особистих цілях додав до нього професорів, котрі володіли багатими мистецькими колекціями»⁸⁸. Подібні аргументи наводить Я. Довгополий⁸⁹. «Комерційна» діяльність Ментена добре відома. Той

⁸³ Hnatiuk O. *Odwaga i strach*. – S. 71.

⁸⁴ Боляновський А. *Убивство польських професорів у Львові...* – С. 14.

⁸⁵ Schenk D. *Noc morderców...* – S. 196.

⁸⁶ Albert Z. *Każń profesorów lwowskich...* – S. 43.

⁸⁷ Кальба М. *Дружини українських націоналістів...* – С. 124.

⁸⁸ Smirnow J. *Wzgórza Wuleckie (część III) // Kurjer Galicyjski*. – 2012. – 6.06.

поселився в помешканні Островських, а потім купив його за безцінь у німецької держави⁹⁰. Пізніше коштовності, пограбовані в кількох помешканнях, вивіз до Кракова, а далі до Голландії. «За безцінь» означає, що Ментен обікрав Райх, скоріше всього підкупивши урядовців. Райх вів проти Ментена слідство, яке закінчилося майже нічим⁹¹. Як доказ версії пограбування наводиться факт, що у випадку найкоштовніших мистецьких колекцій, разом з власниками, професорами Островським та Греком, забито також їхніх дружин. Але за жінками повернулися пізніше. Тобто, ідея пограбування з'явилася після арешту професорів, експромтом. Можливо, її автором і був кмітливий Ментен.

Теза української участі у пограбуванні розвинулася з наступної декларації: «Помешкання проф. Добжанецького зайняв приятель Ментена, українець, др. мед. [лікар-гінеколог Володимир] Врецьона, брат коменданта української поліції у Львові» Євгена Врецьони⁹². Альберт називає міліцію поліцією і не пише, коли зайняв і чи став власником 5-кімнатного помешкання (а якщо так, то за скільки його купив), чи квартирантом (одним з квартирантів). Ментен купив помешкання Островських на початку 1942 р., отримавши посвідчення про смерть попередніх власників⁹³. Бо квартири спочатку конфісковували, потім оцінювали, аж потім продавали. Вже близько 12 серпня 1941 р. міліцію розпущено і Є. Врецьона адміністративних посад не займав, а незабаром пішов у підпілля. В. Врецьона не міг так швидко купити квартиру. Ю. Крентош подає це інакше: «Після смерті Греків та

⁸⁹ Довгополий Я. Пітер Ментен і львівські розстрільні списки... Як згадує Анеля Лонгшам де Бер'є, у списку було зазначено дати народження її чоловіка, Р. Лонгшама де Бер'є, та синів (Albert Z. Lwowski wydział lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941–44. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – 1975). Можна припустити, що дати народжень якраз і міг знати Ментен, що приятелював з родинами забитих і гостював у них вдома. Натомість Бонусяк (Kto zabił profesorów lwowskich?.. – S. 76) припускає, що дати народжень могли остаточно встановити націоналісти у самому Львові. З точки зору статистики, жодного з цих припущень прийняти не можна. Не можна робити висновку про всіх (чи багатьох) професорів на підставі інформації тільки про одного, та й то не до кінця певної. Навпаки, свідчення з інших квартир вказують, що інформації про вік членів родин нацисти якраз і не мали.

⁹⁰ Schenk D. Noc morderców... – S. 198.

⁹¹ Ibidem. – S. 232; Молчанов В.К. Возмездие должно свершиться. – Москва: «Политиздат». – 1984. – С. 203-206. Жоден суд участі Ментена у вбивстві професорів не довів. Свідчень Мари Цигельштрайх (народжена Міна Пістинер; копію її спогадів нам люб'язно надала Оля Гнатюк), кухарки проф. Грека та сусіда кількох заарештованих професорів (про останні два свідчення див. нижче) виявилось недостатньо. Ментена засудили за злочини в селі Підгородці Львівської області. Ці злочини не є темою нашої статті. Проте одна деталь варта уваги. Пишучи про розстріли в Підгородцях, радянська література вказує імена та прізвища розстріляних, які виглядають радше українськими, і зазначає, що це були радянські й комсомольські активісти (Молчанов В.К. Возмездие должно свершиться... – С. 193). Національності загиблих не вказується. Натомість сучасні автори вказують на єврейську та польську національність забитих. Не знаємо, чи були страчені євреї та поляки одночасно радянськими й комсомольськими активістами.

⁹² Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 60. Лисаковський зображує цю дружбу цитатою з (List Czesława Pilichowskiego do Zbigniewa Pręgowskiego z dnia 15 VIII 78 r., Akta prokuratorskie w sprawie zabójstwa prof. polskich uczelni..., t. VIII, k. 1372–1373): «Не виключено, що Ментен співпрацював при складанні у Кракові 1940–1941 списку тих з видатних поляків у Львові, які після окупації цього міста гітлерівцями мали бути ліквідовані. На користь цього свідчить [пропуск Лисаковського] його знання львівського середовища та близька дружба з якимось Верцьоно [пропуск Лисаковського] [якого?] також підозрюють у складанні цього списку» (Łysakowski P. Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941 // Dzieje...). На нашу думку, комуністичний політолог і історик Ч. Піліховський не міг не знати радянських публікацій про Є. Верцьону. Цілком можливо, що був також знайомий з повідомленням Альберта про «дружбу» Ментена з В. Верцьоною (зверніть увагу на однаково неправильне написання прізвищ братів Верцьон у текстах Альберта й Піліховського). Сам Піліховський братів не розрізняє. Ще дивнішу історію розповідає В. Молчанов (Возмездие должно свершиться... С. 187): У березні 1939 р. польська служба безпеки заарештувала Ментена за підозрою в шпигунстві на користь Німеччини. «Проте українським буржуазним націоналістам вдалося звільнити Ментена».

⁹³ Schenk D. Noc morderców... – S. 198.

Добжанецьких [Ментен] викупив за безцінь їхню власність»⁹⁴. Втім, Крентош, як і Альберт, жодних посилань не наводить. Можливо, він користується з таких посередніх свідчень. Кухарка проф. Грека повідомила (1959)⁹⁵, що наступного дня після страти з помешкання Греків почали вивозити цінні речі. Вивезенням керував Ментен. Повідомлення кухарки непевні. Подібно, згідно зі свідченням Юзефи Савицької, економки Добжанецького (1981)⁹⁶, через три дні після арешту [німці?] приїхали великими автомобілями і почали усе виносити з квартири. Саму Савицьку виселили. Вона не знає, хто поселився на квартирі Добжанецького⁹⁷. Врешті, Дерев'янку та Романюк⁹⁸ стверджують, що Ментен пограбував помешкання проф. Т. Островського, д-ра Людвіка Кребса, д-ра Станіслава Руффа, лікаря Райхенштайна та сім'ї Блюменфельдів.

Існують також інші гіпотези формування списку до розстрілу. Так напр. «...інж. Р. Давидовський у 1946 р. засвідчив: „...до арешту професорів призвів передовсім др. Адольф Вацке – керівник відділу науки й освіти в уряді Генерал-Губернаторства. Відразу після зайняття Львова [Вацке] приїхав до міста і з'явився у ректора Круковського, вимагаючи прізвищ професорів Політехніки...”. Цю інформацію Давидовський отримав від Е. Пердировича – українця, який став комуністичним ректором Політехніки»⁹⁹. Насправді Вацке прибув до Львова на початку *серпня*; не Е. Пердирович, а Євген Перхорович¹⁰⁰, який комуністичним ректором Політехніки не був,... Наведена цитата показує, наскільки ненадійними можуть бути вторинні свідчення.

Можливі і реальні перекладачі «Лембергу»

Героями багатьох публікацій є українські перекладачі «Лембергу». У цих публікаціях термін «перекладачі» часто невизначений. Він може мати щонайменше три значення.

- Професійні перекладачі¹⁰¹.
- Звичайні військові, які при потребі могли порозумітися певною мовою.
- Вільнонаймані цивільні, які знали відповідні мови.

Повідомлення прокуратур, свідків та дослідників щодо перекладачів нечіткі. Спробуємо їх класифікувати. Це повідомлення про:

- службовців української поліції, включених безпосередньо до «Лембергу» в ГГ;
- українських націоналістів, доданих до «Лембергу» у Кракові;
- націоналістів, переданих до «Лембергу» з інших частин вже у Львові;
- членів української міліції, залучених до перекладу при затриманнях.

Існуванню зазначених категорій перекладачів і буде далі, значною мірою, присвячена ця стаття. Спочатку розглянемо два питання:

⁹⁴ Krętosz J. Książ. Likwidacja kadry naukowej Lwowa w lipcu 1941 roku // Niezwykła więź Kresów Wschodnich i Zachodnich: Katowice. – 2012. – S. 13–21. Тут помилка, бо Владислав Добжанецький був неодружений.

⁹⁵ Albert Z. Każn profesorów lwowskich... – S. 299.

⁹⁶ Ibidem. – S. 352.

⁹⁷ Є. Врецьона був відомою людиною і дожив до 1975 р. Його брат, В. Врецьона, член Українського Лікарського товариства у США, помер у 1967 р. Ментен помер у 1987 р. Нам невідомо, щоб хтось питав їх, як це було. У деяких пізніших публікаціях (наприклад, російській Вікіпедії та українських запозиченнях з неї) Альбертова однина перетворилася на множину.

⁹⁸ Дерев'янку С., Романюк П. Справа Ментена // «Жовтень». – 1977. – № 2.

⁹⁹ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?.. – S. 80.

¹⁰⁰ Падура М.Ф. Львівський державний ветеринарний інститут (липень 1941–лютий 1942) // Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького – 2010 – Том 12, № 2(44), Частина 5, – С. 220–224. Зауважимо, що Бонусяк часом перекидає українські прізвища. Так Зенона Пеленського він раз називає Połyński, а раз Pałyński (Kto zabił profesorów lwowskich?.. – SS. 6, 76).

¹⁰¹ Резяпкин А. Переводчик военного времени в вермахте. – Електронний ресурс <http://ru-translator.livejournal.com/1084938.html>.

Чому нацисти використовували українців як німецько-польських перекладачів? Невже не мали у своєму розпорядженні німців, що знали польську, чи поляків, що знали німецьку?

Звідки у «Лембергу» могли взятися особи, що знали як німецьку, так і польську (українську) мови, і хто конкретно з членів «Лембергу» ці мови знав?

а) *Кандидати в перекладачі*. Після I Світової війни деякі німецькі території відійшли до Польщі і частина німців (серед них згадуваний Крюгер) виїхала звідти до Німеччини. Більшість з них знала польську. Перед II Світовою війною в Німеччині мешкало близько 1,5 млн. поляків. Наступну категорію осіб, що знали як німецьку, так і польську, становили фольксдойчі включеної до Рейху польської території. Вони ділилися на 4 групи. На 1942 р. етнічні німці складали 35,5% фольксдойчів I-II груп цієї території¹⁰². Якщо кашубів, мазурів і сілезців зарахувати до поляків, то серед 3,124 млн. фольксдойчів III групи цієї території на 1942 р. етнічних поляків виявиться більше 2 млн.¹⁰³. Фольксдойчі I-III груп отримували німецьке громадянство і були військовозобов'язаними. Певна їх кількість вступила до Націонал-соціалістичної партії і потрапила до військ СС¹⁰⁴. До IV групи теоретично належали цілком сполонізовані особи з німецькими коренями. До неї найчастіше записувалися просто поляки¹⁰⁵. Перед початком німецько-радянської війни ці особи не були військовозобов'язаними. Пізніше їх почали брати на службу. За увесь період війни у Вермахті служило близько 375 000 поляків. На 1941 р. кількість мобілізованих мешканців включеної до Рейху території налічувала десятки тисяч¹⁰⁶. Фольксдойчі будь-якої категорії могли служити в німецькій поліції. Нагадаємо, на цій території польська поліція ліквідовувалася. Колишні її співробітники або йшли служити до німецької поліції (якщо записалися фольксдойчами), або переселялися до ГГ і служили в допоміжній польській поліції (якщо не записалися)¹⁰⁷.

Особи з ГГ теж записувалися фольксдойчами. Згідно з польською Вікіпедією, на грудень 1940 у ГГ налічувалося близько 90 тис фольксдойчів. Фольксдойчі ГГ могли добровільно служити у Вермахті або в СС. Згідно з Я. Гданським¹⁰⁸, в СС служило близько 100 тис. фольксдойчів з ГГ та «Кресув Вєсходніх» (дані непевні). Фольксдойчі (як і звичайні поляки), які перед війною були поліцейськими, продовжували працювати у поліції ГГ. За деякими публікаціями¹⁰⁹, частину «Лембергу» становили саме члени різних видів німецької і допоміжної (польської чи української?) поліції ГГ.

Про етнічний склад німецької поліції в Польщі та перекладачів у цій поліції кількісних даних не маємо. Маємо лише інформацію про польську та українську поліції. На грудень 1940 р. польська поліція порядку ГГ налічувала 10 289 рядових та 201 офіцерів; українська – 242 рядових і 3 офіцери. На липень 1940 р. польська кримінальна поліція ГГ налічувала 1302 особи, українська – 140¹¹⁰.

¹⁰² Kaczmarek R. Kolaboracja na terenach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2008. – 1(12). – S. 159–182.

¹⁰³ Kaczmarek R. Polacy w Wehrmachcie... – S. 55.

¹⁰⁴ Ibidem. – S. 126–134; Kaczmarek R. Kolaboracja...

¹⁰⁵ Так на 1942 р. етнічні німці становили 2,9% фольксдойчів IV групи включеної до Рейху території; див. Kaczmarek R. Kolaboracja... На 1942 р. фольксдойчів IV групи включеної до Рейху території налічувалося 0,2 млн. (Kaczmarek R. Polacy w Wehrmachcie... – S. 55).

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Getter M. Policja Polska w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945 // Przegląd Policyjny. – 1996. – № 1–2; Gdański J. Polacy po stronie Niemców, Inne oblicza historii – Електронний ресурс <http://ioh.pl/artykuly/pokaz/polacy-po-stronie-niemcow,1052/>.

¹⁰⁸ Gdański J. Polacy po stronie Niemców...

¹⁰⁹ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – S. 79.

¹¹⁰ Gdański J. Polacy po stronie Niemców...

Окремо слід виділити фольксдойчів та рейхсдойчів галицького походження¹¹¹. Згідно з К. Паньківським, «у складі СД працювало [мається на увазі 1941 р.] багато галицьких німців»¹¹². П. Мірчук стверджує, що деякі з них займали високі керівні пости німецької адміністрації Галичини і називає конкретні прізвища¹¹³.

Перекладачами працювала певна кількість українців, що опинилися на територіях, контрольованих німцями, після громадянської війни та після окупації Польщі. Мірчук повідомляє, що до цієї категорії належали деякі «мельниківці» зі статусом фольксдойчів¹¹⁴. У Вермахті працювало близько 200 вільнонайманих українських перекладачів, пов'язаних з українськими політичними угрупованнями¹¹⁵. Вони носили форму Вермахту з білою пов'язкою «На службі армії».

Німці наймали також цивільних перекладачів. Такий цивільний не обов'язково мав статус фольксдойча. Виконував обмежені функції, не пов'язані зі службовою таємницею. Наприклад, допомагав перевіряти документи (див. далі свідчення Гумовського).

На початку німецько-радянської війни німці мали недостатньо українців і росіян у своєму розпорядженні. Їм не вистачало німецько-українських (і німецько-російських) перекладачів для роботи за Збручем, де польської не знали. Спогади українських селян однозначні: німці хотіли «яйка» і «млека». Бо осіб, що знали і німецьку, і польську мови, нацисти мали сотнями тисяч. Використання українців-перекладачів у містах Галичини, де практично всі знали польську, а багато хто не знав української, нерациональне. Зауважимо також, що у німецькій армії польська, як і російська, служила основною мовою перекладу, а українська – допоміжною¹¹⁶. Тобто, німецько-польських перекладачів готувалося набагато більше, ніж німецько-українських. Та й було з кого. Українці мешкали переважно на південному сході ГГ у селах і німецької практично не знали.

б) «Лемберг». Існування чи відсутність у «Лембергу» перекладачів (чи просто осіб) української національності міг би підтвердити повний список його членів¹¹⁷. Відзначимо деяких членів «Лембергу», які знали і німецьку, і польську мови. Відомий нам список близько 50 офіцерів і підофіцерів «Лембергу»¹¹⁸ свідчить, що відповідний архів має їхні справи, переглянувши які, можна з'ясувати, хто перед війною був громадянином Польщі, отже знав польську. Але й зі списку можна щось побачити. Згадані Крюгер та Ментен знали¹¹⁹. Брати Йоган та Вільгельм Маурери були родом зі Станіслава¹²⁰. Альфред Кольф народився поблизу Сувалок¹²¹. Згідно з Шенком, «Кульман належав до «Лембергу», ... охоче розмовляв з польською прислугою в домі...»¹²². Вільгельм Бадур був етнічним поляком з

¹¹¹ Кальба М. Дружини українських націоналістів... – С. 99.

¹¹² Паньківський К. Від держави до комітету. – Нью-Йорк, Торонто: Ключі, 1970. – С. 38.

¹¹³ Мірчук П. Революційний змаг за УССД, т. 2. – Нью Йорк – Торонто – Лондон: Союз українських політв'язнів, 1987. – С. 7.

¹¹⁴ Ibidem. – С. 13. Не знаємо, скільки етнічних українців отримали статус фольксдойча на середину 1941 р.

¹¹⁵ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів: Львівський Національний Університет, 2003. – С. 46. Не знаємо загальної кількості і національного складу перекладачів Вермахту та служби безпеки.

¹¹⁶ Резяпкин А. Переводчик военного времени в вермахте...

¹¹⁷ За Миколою Лебедем «Уряди в Бонні і в Москві повинні докладно знати повний склад того „Зондеркомандо”» (Злочини комуністичної Москви в Україні влітку 1941 року. – Нью Йорк: Пролог, 1960. – С. 5).

¹¹⁸ Bańbor J. Wstęp do inwentarza, Zbiór Władysława Żeleńskiego...

¹¹⁹ У свідченні для нацистського слідства в його справі Ментен повідомляє, що був доданий до «Лембергу», бо «знав місцеву мову» (Schenk D. Noc morderców... – S. 196).

¹²⁰ Rapta M., Tupta W., Moskal G. Mroczne sekrety willi „Tereska”: 1939–1945. – Wadowice: Grafikon, 2009. – S. 136, 151.

¹²¹ Паньківський К. Від держави до комітету... – С. 38; Мірчук П. Революційний змаг... – С. 9.

¹²² Schenk D. Noc morderców... – S. 333.

Катовиць¹²³. Але основна маса не-рейхсдойчів, звичайно, містилася серед рядових. Ось Гроєр: «...гестапівець (Сілезець), що нас стеріг...» (1945).¹²⁴ Велика літера у польській мові вказує на національність. Навряд чи Сілезець був Бадурою, бо той належав до штабу «Лембергу» і не міг виконувати сторожових функцій. Згідно з Шенком, «один перекладач [з «Лембергу»] признався, що [під час арештів і страти] працював тільки у приміщенні»¹²⁵. І нарешті зауважимо, що склад та діяльність «Лембергу» описана Шенком¹²⁶. Про українських перекладачів чи поліцаїв у складі «Лембергу» там не згадується.

в) «Додані» перекладачі.

Чи не перше твердження про українських перекладачів «Лембергу» належить Б. Левицькому: «Згідно зі свідченнями наочних свідків, серед них [членів «Лембергу»] була група фольксдойчів та українців, доданих як перекладачі»¹²⁷. Твердження некоректне з кількох причин, зокрема не видно, на підставі чого анонімні свідки стверджують існування перекладачів. Окрім того, фраза містить термінологічну невизначеність: «фольксдойче та українців». Співставляються різні категорії. Термін «фольксдойче» не вказує на національність, а українці, як і поляки, щоб стати службовцями органів безпеки, мали отримати статус фольксдойча. Термін «доданих» не пояснює статусу.

У другій статті Левицький деталізує попереднє твердження. «Реконструюючи факти і співставляючи отримані повідомлення, можу ствердити, що до «Лембергу» було додано (przydzielonych) у ролі перекладачів і допоміжної сили (sił pomocniczych) п'ятеро українців, які співпрацювали з гестапо у Кракові ще перед вибухом німецько-совєцької війни. Два прізвища серед тих п'ятерох мені подано як цілком певні: колишній ад'ютант полковника [Абверу Альфреда] Бізанца, якийсь Мороз та інж. Б. Чучкевіч ... Чучкевіч живе в еміграції і відповідальні українські кола повинні на нього вплинути, щоб, як найкраще проінформований, вияснив справу. Тим більше, що Чучкевіч мабуть нікого не вбивав, а тільки був свідком¹²⁸».

Як і в двох інших статтях, Левицький не вказує ані прізвища свідків, ані джерела «отриманих повідомлень». Проте відомі факти про співпрацю українців з німецькою службою безпеки улітку 1941 у Львові дозволяють інтерпретувати наведений фрагмент у досить правдоподібному вигляді. Отже: «Приблизно через три дні після проголошення Акту [Незалежності] до Львова прибула Айнзацгрупа [Раша]. Слід зазначити, що її супроводили кілька українців у ролі перекладачів або «політичних референтів» (“political reporters”), включаючи принаймні одного відомого мельниківця, [Осипа]Чучкевича»¹²⁹. Слово «супроводили» не пояснює статусу. На нашу думку, в айнзацгрупі Раша, яка йшла з фронтом далі на схід, мали б бути штатні німецько-українські та німецько-російські перекладачі. Чучкевич до них не належав, бо лишився у Львові. Згідно зі спогадами мельниківця Я. Гайваса, на початку серпня «Чучкевич у мундирі підстаршини німецьких СС-ів [мав статус фольксдойча] повідомив, що працює в СД /Гестапо/ при старшині [Альфредові] Кольфові, який є відповідальний за українські справи...». Через кілька днів Чучкевич бере участь у арешті прем'єра українського уряду, Ярослава Стецька¹³⁰.

¹²³ Rapta M., Tupta W., Moskal G. Mroczne sekrety... – S. 139–140. До речі, пізніше відкрито мешкав у НДР (Schenk D. Noc morderców... – S. 334).

¹²⁴ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 22.

¹²⁵ Schenk D. Noc morderców... – S. 327. Прізвище не подається.

¹²⁶ Ibidem. – S. 121–128.

¹²⁷ Lewickij B. Sprawa dr. Oberlaendera... Ця декларація часто повторюється у різних варіаціях.

¹²⁸ Lewickij B. Jeszcze o Oberlaenderze... Наведене роз'яснення у літературі практично не згадується.

¹²⁹ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism. – Littleton: Ukrainian Academic Press. – 1980. – P. 83 (перше видання 1955 р.). Російський переклад цієї книжки називає Чучкевича Шушкевичем, Боляновський – Чучманом, а Левицький пише, що його ім'я починається на «Б». Сам Армстронг отримав інформацію з анонімних свідчень націоналістів, можливо від Є. Стахіва.

З «якимсь Морозом» ситуація плутаніша. Бо (не знаємо коли; Левицький помер 1984 р.): «Левицький проінформував прокуратуру, що відомий йому український студент на прізвище Мороз, який працював перекладачем для потреб спеціального загону (oddziału), за день чи два перед розстрілом львівських професорів показав йому список осіб з таким зауваженням „тим польським шахраям (oszustom) вибила остання година”»¹³¹. Поняття «спеціального загону» не конкретизується. Незрозуміло, чи Левицький пише про одного й того ж Мороза, чи про двох різних. Знаємо, що 5 вересня 1959 р. «Радянська Україна», у зв'язку зі злочинами «Нахтігалю», повідомляла про лейтенанта [унтерштурмфюрера] гестапо Ярослава [Теодора-Ярослава] Мороза. Ця особа часом зустрічається в публікаціях. Зокрема, 1947 р. СБ ОУН запобігла замахові на Бандеру з боку Ярослава Мороза, колишнього співробітника гестапо, завербованого «МГБ України»¹³². А ось фрагмент допиту 1949 р. самого (радянського в'язня) А. Бізанца: «Зі знайомих Шухевича мені відомий доктор Ярослав Мороз, років 30, уродженець і мешканець міста Львова, що був, за словами самого Мороза, університетським товаришем Шухевича. Мороз у 1941–1942 роках був офіційним співробітником Львівського гестапо, мав звання фельдфебеля СС. У 1944 році Ярослав Мороз служив у німецько-українській дивізії „СС-Галичина”, звідки в тому ж році дезертирував»¹³³.

З наведених повідомлень можна зробити багато екзотичних висновків, наприклад, оскільки і Мороз, і Левицький були «радянськими агентами», то НКВД брало участь у складанні списку професорів до розстрілу¹³⁴. Пригляньмося до останнього свідчення Левицького. Незрозуміло, якій прокуратурі він його дає. Так як написано – польській. Але було б дивно, якби (принаймні формально) «антисоветчик» Левицький їхав спеціально до Польщі, замість того, щоб дати на місці свідчення німецькій прокуратурі, яка вела слідство у справі вбивства професорів. Порівняння двох останніх фрагментів вказує, що пам'ять Левицького підводить. Підводить і логіка, бо той не бачить суперечностей. Слова «студент» і «список» в одному реченні вказує на літературне походження фрагментів. Термін «шахраям» до професорів не пасує. Він більше пасував би до євреїв, або до бандерівців, які ошукали німців, проголосивши Акт Незалежності. Не знаємо, коли і як Мороз і Левицький прибули до Львова¹³⁵ і що там робили у перші дні німецької окупації. Не впевнені, чи вони тоді належали до ОУН. Окрім зустрічі з Морозом, нам нічого не відомо про перебування Левицького у Львові на початку липня 1941¹³⁶. Невідомо, коли Левицький дізнався про вбивство професорів, а особливо про точну дату вбивства. Якби польська прокуратура мала намір в'янути обставини вбивства, то поставила б Левицькому ці і багато інших природних запитань. З українцями, що ходять по Львову зі списками професорів, ми ще зустрінемося. Ані в точності переказу Левицьким слів Мороза, ані в точності переказу Лисаковським свідчення Левицького певності не маємо.

¹³⁰ Мірчук П. Революційний змаг за УССД, т. 2... – С. 9–13. Можливо, Кольф прибув до Львова разом з «Лембергом», але нам невідомі згадки про його зв'язок з убивством професорів.

¹³¹ Łysakowski P, Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941// Dzieje... з посиланням: Akta prokuratora w sprawie zabójstwa prof. polskich wyższych uczelni..., t. XXII, k. 3246–3247.

¹³² Частий Р. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. – Харьков: Фолио, 2014. – 384 с.

¹³³ Ресурс Інтернету. <http://Istolica.com.ua/?p=91068>.

¹³⁴ Разом з подібним: «Ніхто з дослідників не брав до уваги можливість використання німцями документів з попереднього періоду німецько-совітської співпраці, коли як гестапо, так і НКВД безсумнівно ділилися між собою інформаціями про тих поляків, які з точки зору обох злочинних режимів були для них «шкідливими» – могли в тих списках міститися і „львівські професори”, ця проблематика ще чекає на свого дослідника» (Łysakowski P. Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941// Dzieje...).

¹³⁵ «Лемберг» прибув до Львова 2 липня о 16:00, а арешти професорів почалися увечері 3 липня (Schenk D. Noc morderców... – SS. 124,147). Ненависть до політичних ворогів сприяє несподівано точному пригадуванню через багато років.

¹³⁶ Совіти репресували батьків Левицького. Природно було б, якби він, після приїзду до Львова, хотів щось про них довідатися.

«Українські справи» прояснюють суть справи. Єдиним, відомим нам, оригінальним джерелом повідомлень є Є. Стахів: «Тоді також з'явилася в Добромилі велика колона ... особових авт. З ними було четверо українських перекладачів. Серед них, здається, Ярослав Мороз, Микола Андрусак, Роман Чучкевич»¹³⁷. Мабуть «отримані повідомлення» Левицького йдуть від Стахіва, а може той прочитав книжку Армстронга; тільки Левицький змінив групу Раша на «Лемберг». Пізніші автори не задумуючись просто переписували твердження Левицького про українських перекладачів «Лемберга».

Отже, з проголошенням бандерівцями 30 червня Акту Незалежності для нацистів стало зрозумілим, що конфлікт, у тій чи іншій формі, неминучий. Тому створено відділ «українських справ» служби безпеки. Розпочалося складання «українських списків» до арешту (пригадаймо свідчення Прогульської). Така робота, зрозуміло, набагато важча, ніж у випадку професорів, бо тут нацисти часто мали справу з підпільниками, що змінювали прізвища й місце перебування. Для їхнього виявлення були корисними особи, які знали бандерівців особисто. Природними кандидатами виявилися «конкуренти» – мельниківці. Документальних даних про роботу мельниківців у львівському гестапо не маємо. Маємо лише спогади бандерівців про те, як власне мельниківці брали участь у їхніх арештах. Не всі спогади до кінця вірогідні, але, наприклад, участь Чучкевича в затриманні Стецька можемо вважати певною.

Важко відокремити «Лемберг» від гестапо. Відразу після прибуття до Львова, з деяких членів «Лембергу» (але не тільки з них) розпочалося формування місцевого гестапо. Відділом «українських справ» керував, власне, член «Лембергу», Кольф. З іншого боку, в деяких акціях гестапо, мабуть, брали участь підрозділи «Лембергу»¹³⁸.

Отже, користуючись наведеними даними, спробуємо витлумачити твердження статті Левицького. Свідчення про «якогось Мороза» занадто суперечливі. Згідно з цитованим фрагментом книжки Армстронга, Чучкевич прибув до Львова не з «Лембергом». Та й взагалі, Левицький не стверджує, що хоч один українець прибув до Львова у складі «Лембергу». Він вживає термін «przydzielonych», який у цьому контексті може означати, що українців додали, чи відрядили з невизначеним статусом до «Лембергу» вже у Львові. Далі, Левицький вживає термін «sił romospiczych». Він може означати, що відряджені не стільки перекладали, скільки впізнавали бандерівців при арештах, або працювали з польськими та радянськими документами, що стосувалися націоналістів. Припущення Левицького, що Чучкевич нікого не вбивав, а тільки був свідком, ми тлумачимо як «нікого з професорів не вбивав». Бо працював з українськими справами. Але, працюючи в службі безпеки та контактуючи з членами «Лембергу», мав би щось чути. Так нехай розповість.

Висновки. Станом на 1941 р. німці мали в своєму розпорядженні силу осіб, що володіли як німецькою, так і польською мовами. Українців, які знали німецьку, мали небагато, та й ті були потрібні для роботи за Збручем, де польської не знали. Наявність у «Лембергу» українських поліцаїв нічим не підтверджена і малоймовірна. Наявність у «Лембергу» перекладачів української національності нічим не підтверджена. Немає даних про зв'язок цих віртуальних поліцаїв та перекладачів з жодною українською організацією. В «Лембергу» служили принаймні кілька осіб іншої національності, зафіксовані в документах і свідченнях, що мали прізвища і знали як німецьку, так і польську мови. Як побачимо далі, їх налічувалося значно більше. У львівській службі безпеки працювала група мельниківців, займаючись українськими справами. Про їхній зв'язок з убивством професорів даних немає.

¹³⁷ Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. – Київ: «Рада». – 1995. – С. 91. Стахів плутає ім'я Чучкевича через співзвучність з ім'ям Шухевича.

¹³⁸ М. Лебідь (Злочини комуністичної Москви ... – С. 5–6) стверджує, що затримання Я. Стецька, Р. Ільницького, а потім масові арешти бандерівців 15 вересня 1941 року провів «Лемберг». Оскільки у вересні 1941 р. «Лемберг» вже не існував, то Лебідь плутає його зі службою безпеки.

Участь українців у затриманнях професорів

Другим твердженням версії «Лемберг» про участь українців у вбивстві професорів є теза про допомогу провідників та перекладачів при затриманнях. Природно постає питання: навіщо перекладачі взагалі потрібні? Адже професори знали німецьку, а як було показано раніше, багато членів «Лемберга» знали польську. В інших подібних випадках, як, наприклад, при затриманні краківських професорів, жодні перекладачі не фігурували.

Практично єдиним джерелом інформації про затримання є родини заарештованих, заарештовані, що уникли розстрілу, та сусіди. Німецькі свідчення Прокуратурі скупі і про участь українців у арештах не згадують. Тому питання про участь українців некоректне. Коректними будуть такі питання.

- Чи бачили очевидці форму української поліції?
- Чи бачили цивільних з пов'язками (міліція)?
- Чи чули українську мову? Чи видавалася вона рідною для того, хто говорив?
- Чи спостерігали факти проведення й перекладу?

а) *Свідчення зі збірки Альберта*. Найповнішою збіркою свідчень про затримання є книжка Альберта (свідчення для Комісії розглянемо у пункті в). З неї видно, що Альберт ставив очевидцям питання про місце, час, кількість, одяг, мову. Що Ви особисто бачили й чули? Далі подамо фрагменти повідомлень про арешти, які стосуються одягу й мови. Але спочатку зробимо одне термінологічне зауваження. Як у свідченнях, так і в публікаціях, включаючи нашу, часто плутаються *СС*, *СД* (*служба безпеки*) та *поліція безпеки* (*зіпо*), куди власне входило гестапо. Назва гестапо замість усіх вищенаведених служб була поширена на окупованих територіях, можливо навіть серед самих німців¹³⁹. Колір повсякденної форми СС – сіро-зелений. Офіцери носили кашкети, солдати – пілотки, зі знаками черепа. Служба СД мала приблизно таку ж форму. На початку війни львів'яни не дуже розумілися на німецькій формі. На нашу думку, говорячи про гестапівців, свідки мали на увазі, що бачили знаки черепів на мундирах.

– *Бартель* (Kazimierz Bartel). Дружина Марія Бартель: Приїхало 3 гестапівців. Розмовляли німецькою (1956)¹⁴⁰.

– *Беднарський – Гжендзельський* (Adam Bednarski – Jerzy Grzędzielski). Гестапівці приїхали за Беднарським, який на той час помер. Запитали дружину, хто його замінив на роботі. Отримавши відповідь, що Гжендзельський, заарештували того¹⁴¹.

– *Вайгель* (Kasper Weigel). Дружина Зофія Вайгель: Прийшло 4 гестапівці, один володів українською. Усі мали на кашкетах черепи (1956)¹⁴².

– *Гроєр* (Franciszek Groër). Сам Гроєр: 5 німців-гестапівців у мундирах з черепами. З них один офіцер розмовляв англійською (1944)¹⁴³. У бурсі «...я зауважив двох чи трьох цивільних. Вони видавалися агентами або перекладачами, бо розмовляли як українською, так і польською»¹⁴⁴.

– *Грек* (Jan Grek). Пасербиця А. Міхаловська: Згідно з інформацією їхньої кухарки, усіх арештовували гестапівці (1959)¹⁴⁵.

– *Добжанецький* (Władysław Dobrzaniecki). Юлія Савицька: Прийшло 5 гестапівців. Говорили безпосередньо до неї. Мабуть польською. А може Савицька й німецьку знала.

¹³⁹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... – С. 164.

¹⁴⁰ Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 266. Пізніше у заяві для часопису “Neues Deutschland” стверджувала, що професорів забив «Нахтігаль».

¹⁴¹ Беляев В., Рудницький М. Под чужими знаменами... – С. 100; Łysakowski P. Mord ... – S. 79. Джерела не подається.

¹⁴² Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 258.

¹⁴³ Ibidem.– S. 209.

¹⁴⁴ Schenk D. Noc morderców... – S. 175.

¹⁴⁵ Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 299.

Принаймні один гестапівець розумів, що чоловік п. Савицької казав до неї польською (1981)¹⁴⁶.

– *Корович* (Henryk Korowicz). Затримували дві особи в німецьких мундирах¹⁴⁷. Внук згадує, що син згадував, що ті під'їхали німецьким автомобілем¹⁴⁸.

– *Круковський* (Włodzimierz Krukowski). Г. Круковська: Затримували щонайменше 4 німці, здається у формі “Feldgrau” (1956)¹⁴⁹. Інше її свідчення: Арештовувало 2 офіцери і 2-3 солдати. Розмовляли німецькою літературною мовою. Від'їхали великим легковим автомобілем (1960)¹⁵⁰.

– *Ломницький* (Antoni Łomnicki). Дружина Марія Ломницька: Крики німецькою мовою. Увірвалося 5 німців у сіро-зелених мундирах з черепами на кокардах. Усі були не рядові (1945)¹⁵¹.

– *Лоншам де Бер'є* (Roman Longchamps de Berier). А. Лоншам де Бер'є: Усі в німецьких мундирах, 4 з відзнаками СС і черепами на кашкетах, інші в пілотках з гвинтівками. Розмовляли німецькою¹⁵². Син Ян Лоншам де Бер'є (мав 13 років): Будинок оточено і досередини увійшли 2 есесівці. Один з офіцерів запитав професора про підтвердження особових даних...¹⁵³.

– *Мончевський* (Stanisław Maczewski). Дружина К. Мончевська: Підійшла до дверей і запитала польською «хто там». За хвилину почула польською «поліція». Зайшло 5 чоловіків, офіцер в окулярах і 4 солдати. Сорочки мали зелені, чорні краватки і німецькі мундири. Офіцер мав на голові польовий кашкет, солдати округлі кашкети [пілотки?]. Увесь час, звичайно, говорили німецькою (1957)¹⁵⁴.

– *Новицький* (Witold Nowicki). Ю. Прогульська: Ольга Новицька казала їй, що на квартиру проф. Новицького приходило двоє німців (1955)¹⁵⁵.

¹⁴⁶ Ibidem. – S. 352.

¹⁴⁷ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – S. 104. Джерело інформації незрозуміле.

¹⁴⁸ City of Lions. – Електронний ресурс <https://jkorowicz.wordpress.com/tag/henryk-korowicz/>.

¹⁴⁹ Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 278.

¹⁵⁰ Schenk D. Noc morderców... – S. 21.

¹⁵¹ Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 229. М. Ломницька – друга дружина А. Ломницького. Мала виступати на відомій московській прес-конференції 1960 р., присвяченій злочинам «Нахтігалью», проте з невідомих причин не прибула (Боляновський А. Убивство польських професорів... С. 66). У 1967 р. на допиті у прокуратурі Ломницька згадала, що «мали до цього [вбивства професорів] відношення (maczali w tym palce) українські націоналісти, бо його не любили і Ломницький мав якісь непорозуміння з греко-католицьким архієпископом Шептицьким». (Łysakowski P. Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941// Dzieje...). Не знаємо політичних поглядів Ломницького. Не маємо протоколу згаданого допиту. З наведеного фрагменту незрозуміло, стосується припущення складання списку, арештів, чи розстрілу. Причини нелюбові, прізвищ націоналістів і характер непорозуміння не вказано. На нашу думку, наведена декларація є свідченням не обставин страти професорів, а методів роботи польської прокуратури.

¹⁵² Albert Z. Zamordowanie 25 profesorów wyższych uczelni we Lwowie... А. Лоншам де Бер'є розповіла Альбертові, що в гестапо їй сказали, що в арештах брав участь батальйон «Нахтігаль» (Solarewicz A. Wnukowie pamiętają // Rzeczpospolita. – 2011. – 2–3.07). Сам Альберт про це повідомлення не згадує.

¹⁵³ Redzik A. Wydział Prawa Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1939–1945... Незрозуміло, про яке підтвердження йдеться. Можливо офіцер умів читати російською, українською чи польською.

¹⁵⁴ Albert Z. Każń profesorów lwowskich. – S. 297. Пізніше з іншими дружинами дійшла до висновку про натхненників-українців (Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – S. 40). Цей арешт трохи відрізняється від інших. Сказане польською «поліція», краватки, відсутність черепів на кашкетах. Нагадаємо, Мончевський не був професором і його, правдоподібно, розстріляли днем пізніше від інших.

¹⁵⁵ Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 254.

– *Островський* (Tadeusz Ostrowski). Пасербиця К. Коморницька: Служниця Павлина казала, що їх заарештовували гестапівці (1956). Служниця Марія Панек (Гала): прийшло 4 гестапівці (1981)¹⁵⁶.

– *Пілат* (або Пілят, Stanisław Pilat). Сусід Томаш Чешинський: Пілата затримував офіцер гестапо, який після арешту Пілата зайшов до Чешинських¹⁵⁷.

– *Прогульський* (Stanisław Progulski). Ю. Прогульська: Німці були в сіро-зеленуватих мундирах з чорними нашивками на комірі. Кашкети округлі, німецькі, з відхиленим передком. Мундири нові. Солдати молоді. Один з них польською запитав... Я почала говорити до них німецькою (1955)¹⁵⁸.

– *Ренцький* (Roman Rencki). Даних про перебіг затримання не маємо, хоча мав дружину і троє дітей¹⁵⁹.

– *Сєрадзький*. (або Шєрадзький, Włodzimierz Sieradzki). Даних про перебіг затримання не маємо. Здається, мав дружину й дочку.

– *Соловій* (Adam Sołowij). Дочка Ванда Мьєнсович: Близько 6 гестапівців у сірих мундирах. З командиром розмовляла німецькою (1956)¹⁶⁰.

– *Стожек* (Włodzimierz Stożek), Дружина Анна Стожек: Німців було близько 6, усі в мундирах, розмовляли тільки німецькою (1956)¹⁶¹.

– *Хамерський* (або Гамерський, Edward Hamerski). Дочка Барбара Хамерська: Прийшло 7 гестапівців. Кричали «halt!» (1972)¹⁶².

– *Хілярович* (або Гілярович, Henryk Hilarowicz). Дружина Ванда Хілярович: Арештовувало щонайменше 7 гітлерівців з польового гестапо (1956)¹⁶³.

– *Чешинський* (або Цешинський, Antoni Cieszyński). Син Тадеуш Чешинський: Затримували 2 німці в мундирах з черепами. Офіцер і підофіцер. Розмовляли німецькою¹⁶⁴.

Арешти в наступних трьох помешканнях розглянемо докладніше.

– *Віткевич* (Roman Witkiewicz). Сусідка Зофія Новак-Пшигодська: 2 ночі перед 3 липня у їхній квартирі розшукували проф. Віткевича (1956)¹⁶⁵.

¹⁵⁶ Ibidem. – S. 292, 349.

¹⁵⁷ Ibidem. – S. 288.

¹⁵⁸ Ibidem. – S. 252.

¹⁵⁹ Р. Ренцький походив з селянської родини і спочатку його прізвище було Камик (Камук). Причини зміни не знаємо. Часом прізвище змінювалося разом з вірою. Так, наприклад, львівський математик Василь Каліцун змінив греко-католицьке віросповідання на римо-католицьке, змінивши прізвище на Bazyli Chodowicki.

¹⁶⁰ Ibidem. – S. 269.

¹⁶¹ Ibidem. – S. 274.

¹⁶² Ibidem. – S. 315. Мала тоді півроку. Пізніше п. Хамерська-Хробак стверджує (Hamerska-Chrobak B. Lwów żyje w nas // Nasz Dziennik. – 2012. – № 154, 4.07): «Деякі сліди вказують, що серед них могли бути також українці, переодягнені в німецькі мундири».

¹⁶³ Ibidem. – S. 276.

¹⁶⁴ Ibidem. – S. 276. Пізніше Т. Чешинський стверджував, що професорів забив «Нахтігаль». Окрім того, «... коли дружина професора пішла до нього [митрополита Шептицького] після арешту чоловіка з проханням втрутитися, той відмовився, кажучи, що „церква не втручається до дій світських влад” (Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?.. – Ресурс Інтернету <http://www.lwow.com.pl/Profesorowie/mordercy.html>). Джерело не подається. Можливо, твердження взяте з книжки (Беляєв В. Я обвиняю!...). Там Беляєв пише, що історію про знайомство проф. Чешинського з Шептицьким і прохання допомогти звільнити чоловіка розповіла йому сама дружина, Розалія Чешинська. Нацисти знищували багатьох осіб, включаючи українців. Нам невідомо, щоб хтось з українців просив Шептицького про втручання. Не зрозуміло, чому Чешинська не просить римо-католицького єпископа про втручання. Серед німців було багато римо-католиків, але не греко-католиків. Це далеко не єдине свідчення про відмову Шептицького допомогти полякам чи євреям. Знайомство з численною літературою про українських фашистів у сутанах (Беляєв та ін.) допомагало пригадувати.

¹⁶⁵ Ibidem. – S. 283.

– Сусід Кароль Чешковський: До проф. Віткевича прийшли близько 22 години. Грюкали до брами. Оскільки ніхто не відчиняв, стрельнули (1945)¹⁶⁶.

– Сусід Тадеуш Гумовський: У ніч страти до нього приходили 3 гестапівці і 2 інтелігентних цивільних, що говорили українською і досить швидко німецькою. Цікавились якимось «Родзевичем». Перевіривши домову книгу, пішли. За деякий час побачив у будинку Віткевича світло і почув 2 постріли (1956)¹⁶⁷.

– Сусідка Марія Заленська: Близько 5 ранку крик німецькою «відчиняйте». Відповіла польською. Хтось переклав німецькою. Відчинили. Зайшли гестапівці. Виходячи запитали, де квартира проф. Віткевича (1956)¹⁶⁸.

– М. Заленська, інший лист: Балакали про те, що німці ходили арештовувати в товаристві українців (1956)¹⁶⁹.

– Квартирант Ю. Войтина¹⁷⁰: Крики німецькою й польською «відчиняйте» (1945). Судячи з контексту розповіді, Р. Віткевич розмовляв з прибулими німецькою. На вулиці на них чекали 3 автомобілі. Туди посадили Войтину з Віткевичем, пізніше А, Ломницького та В. Стожека з 2 синами. У кожному авто їхав конвой гестапівців з автоматами.

– Вже згадувана Б. Хамерська-Хробак: Дядька, Р. Віткевича, вивели з будинку з піднятими руками. Вдома лишилася овдовіла тітонька з двома доньками. Тітонька здогадалася, що сталося; почувла постріли¹⁷¹.

– *Ветуляні* (Kazimierz Vetulani). Сусідка Лідія Шаргулова: Тоді я була дитиною і мешкала з мамою і родиною на вул. Обертинській 31. У тому ж будинку на 3 поверсі жив проф. К. Ветуляні. Ми були майже наочними свідками його затримання Гестапо тієї пам'ятної липневої ночі. Отже, тієї ночі нас розбудило дуже сильне грюкання і удари до брами (замикалася) та крики німецькою мовою. Одночасно (ми займали квартиру на першому поверсі) квартиру освітили наскрізь через усі вікна дуже сильні ліхтарі. Ми завмерли зі страху на ліжках. Потім почувся дзенькіт розбитого скла. Частина гестапівців вибила вікно іншої квартири на першому поверсі (яку тоді ще займала квартирантка – єврейка) і зайшла туди на сходову клітку, а інші врешті вибили браму... Почулося тупотіння чобіт на сходах, потім гучні голоси на 3 поверсі, грюкання до дверей проф. Ветуляні, потім тупіт чобіт у квартирі. За хвилину (стала з мамою біля дверей і заглядала в квартиру) спускалися сходами додолу гестапівці й проф. Ветуляні, постать якого можна було розпізнати в темряві. Професор тихо й легковажно посвистував, цього ніколи не забуду (1971)¹⁷².

Існують ще два (вторинні й анонімні) свідчення щодо арешту К. Ветуляні, які походять від згаданого Януша Ветуляні.

а) Згідно зі свідченнями С. Банаха для Львівської комісії¹⁷³, Я. Ветуляні розповідав Банахові про арешт К. Ветуляні 11 липня українською міліцією.

б) Член Комісії П. Лисаковський передає декларацію невідомої особи: «Роман Ветуляні і Марек ... послалися на повоєнні факти, встановлені його батьком Янушом, який від двірника будинку, де мешкав професор Казімеж Ветуляні, довідався, що професора затримали

¹⁶⁶ Ibidem. – S. 213.

¹⁶⁷ Ibidem. – S. 269.

¹⁶⁸ Ibidem. – S. 256.

¹⁶⁹ Ibidem. – S. 260.

¹⁷⁰ Ibidem. – S. 217. Баньбор (Wstęp do inwentarza...) називає Романа Віткевича Карольом.

¹⁷¹ Namerska-Chrobak B. Lwów żyje w nas... Скоріше всього, від будинку Віткевичів неможливо почути постріли на місці страти професорів.

¹⁷² Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 313.

¹⁷³ Maligranda L., Prytuła J.G. Przesłuchania Stefana Banacha z 1944 roku // Wiadomości Matematyczne. – 2012. – 48, № 1. – S. 51–72.

українці, випитуючи про нього раніше і користуючись списком. Виводячи з помешкання, вони його били й принижували ... [пропуски Лисаковського]»¹⁷⁴.

– *Ружевиц* (Stanisław Ruziewicz). Спроби поставити звинувачення офіцерам «Лембергу» Вільгельму Розенбаумові й Альфреду Кюкові у вбивстві Коровича та Ружевиц виявилися невдалими¹⁷⁵. Майже всі джерела подають, що Ружевиц заарештувало гестапо. Хоча й дружина пережила війну, і син, Здіслав, що мав під час арешту 16 років, пізніше став відомим хіміком, оригіналів їхніх свідчень про арешт не знаємо. Наведемо ще два відомі нам повідомлення.

Банах свідчив, що дружина Ружевиц розповідала йому про арешт чоловіка українською міліцією¹⁷⁶.

Бонусяк: Ружевиц затримував цивільний, що говорив польською і показав йому якесь посвідчення¹⁷⁷.

Існують інші повідомлення про участь українців в арештах професорів, зовсім неконкретні і невірогідні. Серед них спогади Р. Волчука¹⁷⁸, проаналізовані С. Рябенком та О. Гнатюк¹⁷⁹. Ще більше декларацій. Наприклад, «Свідки стверджували присутність українців у мундирах при арешті львівських учених»¹⁸⁰. Прізвища свідків та координати публікації свідчень відсутні.

б) *Аналіз свідчень*. Жодної форми українського поліція і жодної пов'язки міліціонера очевидці не бачили¹⁸¹. Різні очевидці бачили трохи різну німецьку форму. Втім, через 20 років важко згадати, хто в чому був одягнений. Добре запам'яталися деталі, які чимось вразили, наприклад не бачені до цього знаки черепів на кашкетах. Щодо мови, то професори розмовляли німецькою. Вони, як правило, народилися в Австро-Угорщині і закінчили там гімназію та університет. Мовою науки на той час і у тій частині світу була німецька. Багато професорів їздило до Австрії та Німеччини, а дехто довго там працював. Ментен відвідував професорів і знав, що ті розмовляють німецькою. Дружини під час затримань часто говорили німецькою. Часом хтось щось казав польською, на що польською ж таки отримував відповідь. Так на вигук дружини проф. Островського «bandyci» та негайно почула «stul pusk»¹⁸². «Ванда Гілярович: Німець польською – Ви лишайтесь»¹⁸³. Войтина: «...гестапівець вдарив [Стожека] папкою по голові і сказав (польською)...» (1945)¹⁸⁴. Ще Войтина: «По черзі питали всіх, хто вони... Войтину питали (польською) передостаннім, хто він. Коли відповів,

¹⁷⁴ Łysakowski P. Mord na profesorach... – S. 79. Лисаковський твердить, не подаючи обґрунтування, що маються на увазі українці з СС. Зі свідчень п. Шаргулової видно, що на ніч вхідна брама до будинку запиралася. Коли хтось стукав, двірник відпирав. Незрозуміло, де він тоді був. Слово «список» свідчить про літературне походження цього свідчення. На той час основну групу професорів розстріляли. Оскільки Коровича й Ружевиц не затримали разом зі всіма, то найімовірніше, їх у «списку» не було.

¹⁷⁵ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 183. Отже, Прокуратура має невідомі нам документи, які стосуються арешту та/або страти Ружевиц.

¹⁷⁶ Maligranda L., Prytuła J.G. Przesłuchania Stefana Banacha z 1944 roku... Якщо вірити Беляєву (Belajew W. Profesor Stefan Banach...), на той час Банах був у не найкращій психічній формі. Подаючи дату арешту Ветуляні (11 липня) він мабуть плутає Ветуляні з Коровичем або Ружевицем (або це сам Я. Ветуляні плутає). Як ми вже зауважували, матеріали Львівської комісії, на які посилаються Малігранда і Притула, містять фактичні помилки. Скоріше всього, вони з'явилися в результаті неточних вторинних свідчень. Публікація усіх свідчень Львівської комісії була б корисною для зрозуміння джерел цих помилок.

¹⁷⁷ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?.. – S. 104. Бонусяк не пише, звідки ці дані. Малоімовірно, щоб Ружевиц затримувала одна цивільна особа.

¹⁷⁸ Волчук Р. Спогади з передвоєнного Львова та воєнного Відня. – Київ: Критика, 2011. – С. 82–85.

¹⁷⁹ Рябенко С. Слідами «Львівського погрому»...; Ннатиук О. Odwaga i strach... – S. 68.

¹⁸⁰ Ґеник М. Владислав Желенський і проблема польсько-українського примирення після другої світової війни // Проблеми слов'янознавства. – 2010. – Вип. 59. – С. 101–109.

¹⁸¹ Згідно з (Himka J.P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // Canadian Slavonic Papers. – 2011. – 8, № 2-3-4. – P. 209–243), деякі українські міліціонери носили форму радянської міліції. Жоден очевидець арештів її не бачив.

що коваль, наказали показати долоні, які гестапівець торкнув і сказав, що його звільнять» (1945)¹⁸⁵.

Серед затриманих (окрім не зовсім українців Демко та Соловія) було двоє українців: кухарка проф. Осторовського Павлина та його шофер Ян Костишин. Звернень до них українською мовою не зафіксовано¹⁸⁶. Про українську мову згадують дружина Вайгеля, Гумовський та Гроєр.

У свідченні дружини Вайгеля українською володіє гестапівець у кашкеті з черепом. Не рядовий, бо ті носили пілотки. У відомому списку офіцерів та підофіцерів Командо¹⁸⁷ українського прізвища не знаходимо. Гестапівець міг сказати щось львівською (батьярською) говіркою, бо міг же бути й фольксдойчом львівського походження¹⁸⁸, дружина Вайгеля не зрозуміла і подумала, що той сказав українською. Не зрозуміло, чому гестапівець розмовляє мовою, якої ніхто не розуміє, хоча сам знає німецьку і мабуть же польську. Факту перекладу на квартирі Вайгеля не зафіксовано.

Віткевича у п. Новак-Пшигодської розшукували не з «Лембергу». Не знали точної адреси. П. Новак-Пшигодська, напевне їм її подала. Гумовський та Заленська мешкали в одному будинку і розповідають про одну й ту ж подію, але їхні розповіді суперечливі між собою. Сукупність опублікованих Альбертом спогадів Заленської свідчить про їхню ненадійність.

Цивільні, що приходили до Гумовського, були без пов'язок і перевіряли документи. Немає свідчень, що вони брали участь у арештах професорів¹⁸⁹.

Свідчення Гроєра про цивільних не стосується затримань. Німецької від них Гроєр не чув. Отже, немає підстав стверджувати, що то були перекладачі. Могли належати до обслуговуючого персоналу Школи радянської міліції: двірник, завгосп, електрик, сантехнік...¹⁹⁰.

Не виключено, що хтось з «Лембергу» знав українську. Проте жодного сентименту до українців цієї віртуальної особи не засвідчено.

¹⁸² Це надає свідченню вірогідності. Саме вишукана польська лайка в устах есесівця могла вразити служницю. У зворотному перекладі (Schenk D. Noc morderców... – S. 172) вийшло банальне «zanknij się».

¹⁸³ Łysakowski P. Mord na profesorach... – S. 80.

¹⁸⁴ Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 219.

¹⁸⁵ Ibidem. — S. 219. Мабуть гестапівець сказав польською, бо Войтина зрозумів.

¹⁸⁶ Войтина (Кальба М. Дружини українських націоналістів... – С. 99; Albert Z. Każń profesorów lwowskich...) передає коротку розмову у бурсі між Костишином та гестапівцем, який, побачивши на ньому радянський військовий плащ, запитав, чи він не «совет». Костишин відповів, що українець. Може розмова й складалася з цих двох слів. Здається, і Павлина, і Костишин пережили війну, але у справі вбивства професорів свідчень практично не давали.

¹⁸⁷ Bańbor J. Wstęp do inwentarza. Zbiór Władysława Żeleńskiego...

¹⁸⁸ Кальба М. Дружини українських націоналістів... – С. 99.

¹⁸⁹ Альберт вважає, що до Гумовського приходили не з «Лембергу», а ті, що перевіряли прописку. Нічого дивного: «Ми тоді жили в постійному страху через безперервні візити й ревізії гітлерівців» (З. Новак-Пшигодська, див. Schenk D. Noc morderców... – S. 182). Ані у Віткевича, ані в Ломницького, ані в Стожека цивільних не було, прописки не перевіряли і українською не розмовляли.

¹⁹⁰ Насправді, у спогадах Гроєра (1944-45) зі збірки Альберта (Każń profesorów lwowskich... – SS. 209, 221) ніхто українською не розмовляє. Натомість у спогадах Гроєра з книжки Беляєва (де й фігурує українська мова) відсутній Сілезець. Беляєв користується спогадами Гроєра, як він твердить, написаними у Вроцлаві на його прохання (Беляєв В., Рудницький М. Под чужими знаменами... – С. 94-99). О. Гнатюк (Odwaga i strach... – S. 494) стверджує, що Беляєв просто використав свідчення Гроєра для Львівської комісії; тим більше, що сам був її членом. Ці свідчення повторювалися (може з певними скороченнями) на Нюрнберзькому процесі. Зараз «беляєвська» версія спогадів Гроєра стала канонічною; див. напр. (Schenk D. Noc morderców... – S. 175). У деяких цитатах, напр. на веб-сторінці Lwów 1941 in memoriam, згадані цивільні розмовляють лише українською.

в) *Висновок Комісії*. Участь українців у затриманнях декларується у висновку Комісії: «Установлено, що відділи, які склалися з офіцера, кількох солдатів, водія, а також українців у ролі перекладачів і провідників, затримали...»¹⁹¹. Основною метою цього підрозділу буде аналіз висновку. На нашу думку, він суперечить наведеним спогадам очевидців. Бо судячи з них, часом до групи помешкань під їжджала група автомобілів і до кожного автомобіля садили по кілька затриманих. Згадавши розповідь Кучмана, зрозуміємо, що власне однією такою групою він міг керувати. Невідомо, чи до кожного помешкання приходив інший загін, чи один загін арештовував професора, садив до автомобіля і йшов за наступним. За Бонусяком¹⁹², радше друге.

Далі, згідно з Комісією, «Інша група [затриманих], яку він [Гроєр] бачив, лишилася у дворі під стіною будинку. Проф. Гроєр чув потім звуки пострілів»¹⁹³. Але Войтина і Гроєр повідомляли, що під стіною стояли не професори, а інші, «євреї», як їх назвав Войтина. З послідовністю подій було навпаки. Гроєр спочатку почув серії з автоматів, а потім побачив, як з бурси виводять «євреїв». У Комісії фігурує „nieustalona z imienia i nazwiska kucharka prof. J. Greka” [кухарка проф. Я. Грека, ім'я і прізвище якої не встановлене], натомість у Крентоша – „Zofia Bacześniak, kucharka prof. J. Greka” [Зофія Бачешняк, кухарка проф. Я. Грека]¹⁹⁴. У Комісії фігурує „nieustalona z imienia i nazwiska kucharka prof. T. Ostrowskiego” [кухарка проф. Т. Островського, ім'я і прізвище якої не встановлене], натомість у Крентоша – „Paulina, Ukrainka, kucharka prof. T. Ostrowskiego” [українка Павлина, кухарка проф. Т. Островського]. Розстріляного торговця Воліша, забраного з квартири проф. Серадзького, Комісія зігнорувала¹⁹⁵. У Комісії фігурує „Zofię Podulkę – romos domowa d-ra S. Ruffa” [Зофію Подульку, хатню робітницю д-ра. С. Руффа], натомість у Крентоша – „Zofia Podkula, kucharka dr. S. Ruffa” [Зофія Подкуля, кухарка д-ра. С. Руффа]. Шофера Костишина Комісія називає Костошином. Згідно з Комісією, з арешту не звільнили «чоловіка економки проф. Добржанецького, котрий внаслідок незнання німецької не міг пояснити свого статусу»¹⁹⁶. За Альбертом радше навпаки: «Гестапівці запитали [польською?] Костецького, чи належить до слуг, а коли той заперечив, його забрали»¹⁹⁷. Мабуть Альберт спирається на свідчення п. Савицької (див. вище). Джерело твердження Комісії невідоме. Оригінал¹⁹⁸ містить ще більше помилок; навіть прізвище Желенського-Боя написано з маленької літери. Чи все це важливо? Якби писав фольк-історик, то ні. Але тут звітує урядова комісія під керівництвом прокурора. Такий звіт повинен бути точним і обґрунтованим. Нагадаємо, Комісія робить висновок без судового процесу, без адвокатів і без можливості апеляції. Її фаховий рівень мав би бути надзвичайно високим. Дослівно, висновок стверджує, що серед затриманих було принаймні 21 українців-провідників і стільки ж перекладачів. Нічого іншого Комісія не встановила. Її інформація налічує 5 сторінок, з них 3,5 сторінки займає недбало складений список затриманих. Решту 1,5 сторінки становлять банальні фрази. Окрім однієї. Спробуймо знайти її джерело. Комісія інформує: «Протягом слідства зібрано багатий особовий доказовий матеріал допитуючи численних свідків, що мешкали у Польщі та за кордоном, як з числа потерпілих, слуг,

¹⁹¹ Schenk D. Noc mordców... – S. 362.

¹⁹² Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?.. – S. 38. Різний час затримань також наводить на думку, що автомобілі могли відвозити до бурси групу затриманих, а потім їхати за іншою. Беляев (Беляев В., Рудницький М. Под чужими знаменами... – С. 92) стверджує, що на цих автомобілях були намальовані стрілки-блискавки – знаки СС.

¹⁹³ Schenk D. Noc mordców... – S. 364.

¹⁹⁴ Krętosz J. Ks. Likwidacja kadry naukowej Lwowa...

¹⁹⁵ Прокуратура зігнорувала аж 3 страчених професорів (Schenk D. Noc mordców... – S. 320).

¹⁹⁶ Aneks do Informacji o działalności Instytutu Pamięci Narodowej... Йдеться про Євгеніуша Костецького.

¹⁹⁷ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – SS. 37, 353.

¹⁹⁸ Aneks do Informacji o działalności Instytutu Pamięci Narodowej...

заарештованих разом з професорами, так і очевидців екзекуції»¹⁹⁹. Отже, через 60 років знайшлося близько 21 свідка, що бачили українських провідників та перекладачів. Незрозуміло, чи це нові свідки, чи старі (Альбертові) згадали. Незрозуміло, хто з них взагалі до того часу дожив і скільки років мав. Пригадаймо також явище заміщення спогадів під впливом пропаганди. З книжки Альберта видно, що починаючи з 1956 р. свідки познайомилися з творами Беляєва. «Галаслива»²⁰⁰ кампанія, що розпочалася 1959 р., привела до спогадів свідками (напр. п. Бартель, п. Лонгшам де Бер'є чи п. Чешинським) про батальйон «Нахтігаль», якого вони раніше не згадували²⁰¹. Не виключено, що під впливом пропаганди і вміло поставлених питань членів Комісії через 60 років свідки почали масово згадувати українців. На жаль, текстів спогадів не опубліковано. Що згадали свідки, могла б повідомити пані прокурор²⁰². Але, всупереч назві статті, про працю очолюваної нею Комісії Барнат-Любас майже нічого не пише. Ось єдине твердження про свідчення, яких немає в Альберта. «...Товариство Нащадків Львівських Професорів...свідчення яких досі не були задокументовані». Що нового повідомили члени товариства, не сказано. Окрім Чешинського, вони фактично не були очевидцями затримань. Їхні свідчення декларативні і вторинні, а як показують приклади п. Хамерської-Хробак та «Невідомого» п. Лисаковського, часом анонімні й суперечливі.

Можливо, Комісія запозичила висновок у В. Бонусяка: «На підставі свідчень дружин, членів сімей і слуг...слід прийняти, що арешти виконували німці за допомогою українців, що служили їм за провідників та перекладачів». А ще «...групи, що склалися з офіцерів, підофіцерів гестапо і польової жандармерії, а також солдатів батальйону "Нахтігаль", вирушили ... з метою арешту польських учених...»²⁰³.

Член Комісії П. Лисаковський остаточно заплутує висновок, стверджуючи, що загопи, які затримували професорів, склалися з «офіцера СС, кількох підофіцерів або рядових СС та перекладача, який також виконував функції провідника (як правило, ними були українці, що розмовляли польською) [Українсу mówiący po polsku. А німецькою?]. Зі спогадів випливає, що ці „рядові СС” фактично були українцями»²⁰⁴. Підрахувавши, отримаємо (окрім перекладачів) близько півсотні українців-есесівців у складі «Лембергу», які не знали польської. Інакше, навіщо їм перекладачі? Далі, згідно з Лисаковським, «гестапівці» відвозили затриманих до бурси. Чи були українські рядові СС ще й «гестапівцями», чи вони передавали заарештованих цим «гестапівцям», не зрозуміло. Свідчення вже згаданого Невідомого, який посилається на «Романа Ветулані і Марека», які посилаються на їхнього батька Януша, який посилається на анонімного двірника будинку, де мешкав К. Ветуляні, який (тобто двірник) не був свідком затримання К. Ветулані, є єдиним підтвердженням тези Лисаковського.

У цьому місці нам зручно проаналізувати твердження П. Лисаковського щодо складання списку. Сам звіт Комісії про участь українців у складанні списку не згадує. Лисаковський

¹⁹⁹ Schenk D. Noc morderców... – S. 365.

²⁰⁰ За кваліфікацією В. Желенського. (Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 364). Суддя за фахом, Владислав Желенський, племінник розстріляного Т. Бой-Желенського, довго намагався встановити справжніх виконавців убивства професорів.

²⁰¹ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich...

²⁰² Barnat-Lubas E. Śledztwo w sprawie zabójstwa profesorów... Зауважмо при нагоді, що ця стаття, яка претендує бути науково-юридичною, написана в публіцистичному стилі та ще й недбало. Ось приклад. «Перебіг подій у бурсі ... відомий ... зі змісту свідчень ... очевидця, що належав до слуг ... Островського». Очевидець Ю. Войтина не був нічийм слугою і не мешкав у квартирі Островського.

²⁰³ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – SS. 82, 38. З комбінації цих двох цитат випливає, що провідниками й перекладачами служили власне «нахтігалівці». Свідчень Бонусяк не наводить.

²⁰⁴ Łysakowski P. Mord na wzgórzach Wuleckich ... – S. 79. В оригіналі – *de facto*. Ми не розуміємо змістовного навантаження цього латинського звороту. Лисаковський любить вставляти до своїх текстів звороти іншими мовами. Див. також Łysakowski P. Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941...

пояснює це так. «Німці ... використали документ, виконаний українцями, пов'язаними з націоналістичним рухом, які раніше навчалися у Кракові. Ця інформація повторюється у всіх джерелах, пов'язаних зі справою ... отже, немає приводу в ній сумніватися, хоча безпосереднього доказу (у вигляді згаданого листа) не маємо»²⁰⁵. Наведені джерела складаються з вже згаданих інформацій К. Лянцкоронської (у переказі М. Кульчинської²⁰⁶), М. Ломницької, Б. Левицького, Л. Кулінської, А. Чешинського, Ч. Піліховського та бандерівця Ярослава Шпітала (якого Лисаковський називає «Szpidal»). Із ще нами не згаданих цитується також інформація В. Бонусяка²⁰⁷: «Служби розвідки АК підказували (натякали (?), sugerowały), що гестапо заарештувало професорів внаслідок доносів з боку українців». Точної цитати не наводиться. Спогади Ломницької вже аналізувалися, а посилання на Шпітала дискредитує автора. Решта інформації не є свідченнями, а деклараціями. Таких декларацій можна зібрати безліч. І будуть вони лише свідченнями певного світогляду дослідників та населення.

г) Шенк. Участь українців у затриманнях професорів декларує також Д. Шенк. Він уточнює, що перекладачами, які брали участь у затриманнях, були українські міліціонери. «Не викрито жодного члена української міліції, котрі брали участь у арештах як перекладачі»²⁰⁸. Звідки він знає, що такі існували, Шенк не пише²⁰⁹. Коли повірити, що «Лемберг» мав перекладачами фольксдойчів та українців Левицького, бійців «Нахтігаль», Ментена, перекладача Шенка, який сидів у приміщенні, українців-есесівців Лисаковського, ... (далі у нас з'являться ще й інші перекладачі), і пригадати, що багато членів «Лембергу» володіли польською, а всі професори – німецькою, то навіщо для арешту брати невідомих міліціонерів? Навіщо нацистам зайві непевні свідки злочину? Тобто невідомі цивільні ненімецької національності, без німецького громадянства, без прізвищ, без посвідчень, без форми, без зарплати, які не приносили Рейхові жодної присяги, зокрема жодної присяги не розголошувати таємниць? На той час міліція щойно організувалася і була підпорядкована німецьким структурам безпеки лише 2 липня. Ідейне керівництво міліцією здійснювали бандерівці, до яких нацисти після проголошення незалежності ставилися прохолодно²¹⁰.

Далі, Шенк зазначає: «На жодному допиті [Прокуратури] не поставлено жодного питання про участь ... [у вбивстві професорів] членів української поліції і міліції»²¹¹. Справді, Прокуратура працювала не найкраще (див. нижче). Але чому б вона займалася злочинами ненімецьких громадян щодо ненімецьких громадян на ненімецькій території? Претензію Шенк мав би адресувати у першу чергу до польської та радянської прокуратур. Принаймні від них мало б прийти якоесь звернення у цій справі. Проте раніше, пишучи про участь українців у вбивстві професорів, усі мали на увазі «Нахтігаль». Ніхто не намагався допитати

²⁰⁵ Łysakowski P. Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941 // Dzieje...

²⁰⁶ Kulczyńska M, Raport Karli Lanckorońskiej... – S. 7–8.

²⁰⁷ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich...

²⁰⁸ Schenk D. Noc morderców... – S. 174.

²⁰⁹ Не виключено, що від Д. Поля: «Не слід недооцінювати практичні проблеми, із якими стикнулися есесівці, коли ввійшли до західноукраїнських міст. Вони не знали населення, топографії, і, звісно ж, не розуміли місцевої [?] мови. Тому вони були повністю залежними від перекладачів, місцевої адміністрації та загонів міліції, що виникли у червні 1941...». Цитата за (Himka J.P. The Lviv Pogrom of 1941...). Це Поль описує, як бандерівці без німецької згоди винищували євреїв. Наведені вище підрахунки показують, що навпаки, рідко де есесівці мали такий комфорт; таку кількість польськомовних фольксдойчів, зокрема західноукраїнського походження, що знали і населення, і топографію, і, звісно ж, розуміли «місцеву» (польську таки ж або ідиш) мову західноукраїнських міст. За українською Вікіпедією, в Галичині під час німецько-радянської війни мешкало понад 29 тис фольксдойчів. Згідно з повідомленням «Львівських вістей» від 5.10.1941 тоді у Львові мешкало 4441 німців та 2441 фольксдойчів (Hnatiuk O. Odwaga i strach. – S. 582; можлива друкарська помилка).

²¹⁰ С. Рябенко (До питання створення української міліції у Львові улітку 1941 р. – Електронний ресурс) http://www.academia.edu/1500597/_1941_) повідомив нас, що про перекладачів-міліціонерів йому нічого не відомо.

²¹¹ Schenk D. Noc morderców... – S. 317.

міліціонерів, принаймні як свідків, хоча на той час багато з них ще жили. Це вже потім розпочалися пошуки вини міліції. Питання про участь поліції у втраті професорів розглянемо далі.

Щодо провідників, то «наступний день [3 липня] присвячено на попередню розвідку міста»²¹². Окрім того, «Лемберг» має Ментена; він знає помешкання професорів і навіть бував у них²¹³. Арешти проводилися вночі, під час комендантської години. Тоді важко побачити провідників і визначити їхню національність. Ось єдине відоме нам свідчення (проф. Гроєра) про цивільних при затриманні. «Тут у цілковитій темряві стояв завантажений автомобіль, навколо якого товклися гестапівці. Було два або три цивільних агенти»²¹⁴.

Висновки. Питання про участь абстрактних українців у арештах некоректне. Форми українських поліцаїв чи пов'язок міліціонерів при арештах та допитах ніхто не бачив. Аналіз свідчень про арешти на 25 професорських квартирах дає 1 свідчення про англійську мову затримуючих, 8 – про польську і 1 – про українську. Немає свідчень про те, що польська мова була для тих, хто нею говорив, не рідною. Наводяться конкретні польські фрази. Щодо англійської та української мов маємо лише твердження про володіння, без подачі фраз цими мовами. Не зареєстровано випадків перекладу при арештах. У «Лембергу» служило багато осіб, що знали польську, а професори та значна кількість їхніх дружин знали німецьку. У перекладачах потреби не було. У бурсі жодного слова українською мовою та жодного перекладу не зареєстровано. Зафіксовано конкретні фрази польською мовою. Провідників ніхто не бачив. Немає підстав стверджувати участь українців у затриманнях та допитах.

Страта («Нахтігаль»)

Хоч версія страти професорів батальйоном «Нахтігаль» не є основним предметом цієї статті, ми коротко розглянемо один її аспект. А саме, розглянемо підготовку в Польщі до Берлінського процесу 1960 р. Наведена нижче інформація дозволить краще зрозуміти деякі аспекти версії «Лемберг», а саме зблизька познайомитися з методикою отримання свідчень та висновків, подібною до методики Комісії.

Підготовка Берлінського процесу в Польщі носила масштабний характер. До неї підключився навіть поважний католицький „Tygodnik Powszechny”. У вересні 1959 розслідування діяльності Оберлендера розпочало Західне Пресове Агенство (Познань)²¹⁵. Його результатом стала цитована книжка. Невідомо, як добиралися автори. Про другого нам нічого не відомо²¹⁶. Першим є відомий єврейський гуморист, колишній в'язень нацистських таборів²¹⁷. Основою книжки стала теза про цілковиту відповідальність Вермахту за страту професорів і про непричетність до неї СС та служби безпеки²¹⁸. Сама акція розгорталася так. Арешти виконала польова поліція (Feldpolizei). Розстріл відбувся у двох місцях. В одному

²¹² Ibidem. – S. 149.

²¹³ Згідно з Д. Шенком (Noc morderców... – S. 200), «Під час затримань один з мешканців будинку на вул. Романовича бачив Пітера Ментена, який сидів у поліційному автомобілі. Власне на тій вулиці мешкала більшість затриманих професорів [LA Hamburg, 213-12, 027-003, tom X, s. 1544 p]». Усвідомлюємо ненадійність цього свідчення.

²¹⁴ Schenk D. Noc morderców... – S. 171.

²¹⁵ Drożdżyński A., Zaborowski J. Oberländer... – S. 7.

²¹⁶ У листах його титулюють Паном Редактором (Ibidem. – S. 196). З групи, що працювала над збором матеріалу, нам відомий С. Познанський (Ibidem. – S. 203).

²¹⁷ Дрожджинський разом з П. Бурхардом (колишнім бійцем АК і пізнішим діячем демократичної опозиції) оформив матеріали книжки Дрожджинського–Заборовського в художній формі (Burchard P., Drożdżyński A. Kariera ministra. – Warszawa: Wydaw. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1963. – 82 s.). У 1968 р. Дрожджинський покинув Польщу. Після цього в СРСР його «викреслили» з авторів; див. напр. (Беляев В. Я обвиняю!... «Как известно из книги Яна Заборовского „Оберлендер”...»).

²¹⁸ Drożdżyński A., Zaborowski J. Oberländer... – S. 64.

місці розстрілював «Нахтігаль»²¹⁹. В іншому місці розстрілювали «німці» під командуванням Оберлендера. Ці висновки зроблено на підставі таких свідчень і міркувань.

Як ми вже зазначали, деякі дружини професорів згадували, що в «гестапо» їм відповідали, що арешти виконало «фельдгестапо», яке пішло за фронтом. Автори стверджують, що насправді малася на увазі «фельдполіція», тобто Вермахт. Проте свідки майже одноставно згадували, що арешти проводило «гестапо». Автори звертаються до згаданого нами Гумовського і отримують пояснення, що на той час львів'яни не розумілися на німецькій формі, але «були це особи в мундирах військового покою»²²⁰. Тільки ж інші свідки бачили знаки черепів. Те, що Гумовський їх не бачив, лише підтверджує, що до нього приходили інші, перевіряти прописку. Цілком можливо, що вони справді не були «гестапівцями». Але ні звідки не випливає, що прибулі належали до польової поліції. Зборовський твердить, що в інформації для нього проф. Гроєр змінює свідчення, називаючи прибулих не «гестапо», як раніше, а «фельдгестапо», розуміючи під цим «військову політичну поліцію»²²¹. Далі автори вилучають слово «політичну». У згаданій інформації Гроєр нібито змінює ще кілька свідчень. Неважливо, хто відповідає, важливо, хто питає. Ще один аргумент базується на однаковості прізвищ відомого нам есесівця Ганса Крюгера, щодо участі якого у знищенні професорів справді є свідчення, і капітана Вермахту Крюгера з невідомим іменем, щодо участі якого таких свідчень нема.

Ключовим свідченням страти «Нахтігаль» першої групи затриманих є щоденник історика, пізніше професора, Я. Вільчура²²². «Ніч з 3 на 4 липня. Солдати виїхали пізно увечері, і я бачив, як перед цим заряджали у кімнатах зброю. Знаємо вже напевно, що вони беруть участь у езекуціях. Повертаючись, привезли із собою багато частин одягу, окулярів, кілька десятків шкіряних портфелів. Усі ці речі знесли до великої кімнати на першому поверсі і наказали нам чистити. Підфіцер наказав нам старанно переглянути кишені і усе скидати до валізи. Того дня автомобілі були мабуть на Вульці, бо солдати проклинали дороги у тій частині міста. Тепер знаємо, що ці солдати – «Пташники», про яких люди кажуть, що забивають інтелігентів»²²³. Цю цитату взято з інформації Вільчура, нібито наданої редакції у березні 1960. Відоме нам власне свідчення Вільчура виглядає так: «...Повертаючись, привезли із собою дві машини [!] цивільного одягу, окулярів, черевиків і портфелів. Окрім того, в машинах було кілька валіз. Усі ті речі ... наказали нам чистити. На одягу не було крові, але були замазані землею і глиною. Підфіцер наказав докладно переглядати кишені і усе скидати до валізи. Машини повернулися з Вульки, а солдати кляли під'їзд до тієї частини міста»²²⁴. Отже, у щоденнику йдеться про пограбування смітників, цвинтарів або квартир і до розстрілу професорів вони відношення не мають. Наведені нами свідчення про арешти не містять згадок про пограбування на професорських квартирах одягу, окулярів, черевиків та шкіряних портфелів. Свідчення про розкопування могили професорів, які ми наведемо далі, також не містять згадок про відсутність одягу на забитих. Навпаки, ті що розкопували, знаходили в кишенях професорів їхні особисті речі. Насправді щоденника не велося. Стверджується, що згадані тексти є обробкою спогадів і нотаток, «зроблених на шматках паперу чи в календаріку»²²⁵.

²¹⁹ Через кілька днів після розстрілу, «українці опорожнили» могилу (Ibidem. – S. 78).

²²⁰ Ibidem. – S. 196.

²²¹ Ibidem. – S. 195. Мабуть це те ж саме, що й «польова жандармерія». Самостійної заяви Гроєра про зміну свідчення ми не знаємо.

²²² Wilczur J. Do nieba nie można od razu. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. – 157 s.

²²³ Drożdżyński A., Zaborowski J. Oberländer... – S. 77.

²²⁴ Wilczur J. Do nieba nie można od razu. Фрагменти. – 2002 – Електронний ресурс <http://www.lwow.home.pl/wilczur/do-nieba.html>.

²²⁵ Drożdżyński A., Zaborowski J. Oberländer... – S. 186. Не знаємо, чи існували ці нотатки насправді і що там було написано. Альберт, Желенський чи Шенк про Вільчура не згадують. Нам невідомо, чи Вільчур свідчив на Берлінському суді. Сам Вільчур був «людиною сірого естаблішменту з досить непевним минулим» (Kluzik J.

Твердження про участь Оберлендера у страті базується на свідченнях Гелени Кухар. Подружжя Кухар начебто спостерігало страту другої групи затриманих. Автори не повідомляють, як було встановлено контакт між подружжям і редакцією. Перше свідчення²²⁶ подружжя про страту (з січня 1960) правдоподібно. І Альберт і Желенський не мають застережень щодо його достовірності. Здається, тоді ж Познанський показував фотографію Оберлендера, на якій подружжя Кухар того не впізнало. Далі пан Кухар помирає 19 лютого, а його дружина впізнає Оберлендера 9 березня за фотографією з «Tygodnika Powszechnego» №5 від 31 січня²²⁷. Причому впізнає двічі. Спершу вона помічає офіцера, що командує екзекуцією, а через деякий час, підходячи до вікна, бачить офіцера, що дивиться власне у це вікно, і впізнає командуючого екзекуцією. Пізніше пані Кухар впізнає Оберлендера за фотографією. Про сумнівність такого впізнання писалося багато і ми на ньому не зупинятимемося.

Страта (перекладачі)

Неминуче постають питання: чому розстрілюють перекладачі? Хіба це їхня функція? Чи багато ми знаємо розстрілів перекладачами, або радистами, або кухарями?

Підставою твердження про розстріл професорів українськими перекладачами є фрагмент офіційного листа прокурора В. фон Белова з Гамбурга до Г. Круковської від 2.05.1966 щодо закінчення слідства. Nach der Aussage eines Augenzeugen bestand das Erschiessungskommando aus einem SS-Führer und 5-6 Hilfspolizisten, die als Ukrainer in deutscher Uniform Dolmetscherdienste leisteten. «Згідно з заявою одного свідка, розстрілюючий загін складався з одного командира з СС і 5-6 допоміжних поліцаїв, які були українцями у німецькій формі і виконували роль перекладачів»²²⁸. У багатьох цитуваннях фраза «Згідно з заявою одного свідка» пропускається, а решта подається як висновок Прокуратури. Не знаємо, хто це зробив першим. Книжки Альберта й Бонусяка вийшли в один рік і не цитують одна одної. Але в обох згадана фраза пропущена²²⁹. Окрім того, існує висновок Прокуратури авторства того ж Белова, на підставі якого написано листа. Не знаємо тексту висновку. Знаємо перекази й цитати²³⁰. Найбільш повним і логічно зв'язним є переказ Желенського. Наведемо частину переказу, яка нас цікавить. «Сказано лише, що були це [члени екзекуційного загону] українські (ukraincy) фольксдойчі (а отже, напевне польські громадяни) з добровільної допоміжної міліції, які були перекладачами, а окрім того були навчені у Кракові для шпигунської служби, у зв'язку з чим носили фальшиві прізвища»²³¹. Формально незрозуміло, чи прокурор має на увазі етнічних українців, що отримали статус фольксдойча, чи етнічних німців, що походили з України. Незрозуміло, чому вони не стали шпигунами. Справа в тому, що Белов зображує страту професорів у традиційному німецькому світлі, як спонтанну помсту за радянські репресії щодо українців, у яких нібито брала участь польська

Herosi spod znaku Wilczura – Електронний ресурс http://www_nestor_cracow_pl-Wydawnictwo-biblioteka_pl_htmms1-cz_5_htm.htm). Подібно, Ю. Нагибін називає В. Беляєва «темнейшим человеком» (Нагибін Ю. Дневник. – Москва: «Книжный сад», 1996. – с. 126).

²²⁶ Drożdżyński A., Zaborowski J. Oberländer... – S. 198–200.

²²⁷ Ibidem. – S. 2002–03.

²²⁸ Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 303. Прізвище свідка не подається.

²²⁹ Ibidem. – S. 63; Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – S. 78. Одночасно Альберт розмістив повний текст листа.

²³⁰ Albert Z. Każń profesorów lwowskich... – S. 329–345; Barnat-Lubas E. Śledztwo w sprawie zabójstwa profesorów polskich... та ін.

²³¹ Żeleński W. Czy mord profesorów lwowskich będzie wyjaśniony // Wiadomości (Londyn). – 1974. – Nr 42 (1491). – S. 3. Української міліції перед початком німецько-радянської війни не існувало. Можливо, в німецькому оригіналі написано «поліції», але чому тоді «добровільної»? Лисаковський (Mord na lwowskich profesorach – lipiec 1941 // Dzieje...), цитуючи цей фрагмент, вилучає слово «фольксдойчі».

інтелігенція Львова. У цьому контексті українці, які з помсти розстрілюють поляків, надають версії певної логічності. Можливо, з цієї ж причини у висновку з'являються «міліціонери».

Порівняймо лист та висновок Белова зі свідченням есесівця Макса Драхайма: «В особі Драхайма [гамбурзька] прокуратура мала ключову постать. На допиті у травні 1965 Драхайм згадав, що езекуційний загін складався з 6-8 солдатів і командира в чині унтерштурмфюрера СС. Якщо йдеться про осіб, які стріляли, то це були фольксдойчі з ГГ, котрі носили мундири СС, і в принципі виконували роль перекладачів»²³². Свідки з «Лембергу» про українців не згадують²³³. Г. Хричук інтерпретує знайдені Шенком документи так: «Матеріали німецького слідства, подані Шенком, говорять про німецький езекуційний загін»²³⁴. Щодо розстрілу, то Шенк дотримується версії Візенталя²³⁵: «Згідно зі знанням (wiedzą) Візенталя²³⁶, до складу [ezeкуційного] загону входили Кучман, 5 есесівців-фольксдойчів, серед яких були брати Й. та В. Мауери, обидва в чині унтершарфюрера, і для допомоги два українські поліцаї». Звернімося до оригіналу²³⁷. Після Сталінграда нацисти почали розкопувати могили і спалювати трупи страчених. Згідно з Візенталем, працівник однієї групи, яка цим займалася, Леон Велічкер пригадав²³⁸, що розкопуючи могилу професорів, вони на горі трупів побачили 2-х українських поліцаїв. З цього Візенталь робить висновок, що спочатку 2 поліцаї викопали яму, потім разом з 5 фольксдойчами та Кучманом забили професорів, врешті фольксдойчі з Кучманом забили поліцаїв, кинули до ями й засипали. Тільки ж Велічкер не згадує забитих поліцаїв при розкопуванні могили професорів (с. 96–97). Він згадує їх у іншому місці (с. 81). Зауважимо також, що книжка Велічкера містить неточності. Так, наприклад, Велічкер стверджує, що вони знайшли у могилі документи Бартеля. Існують також свідчення інших членів групи, Едварда Глейха, Манделя та Корна, про розкопування поховання професорів²³⁹. Забиті поліцаї там не фігурують.

Наведемо відомі нам повідомлення про виконавців езекуції. Це:

– Драхайм: 6–8 фольксдойчів з ГГ і офіцер СС²⁴⁰.

– Есесівці М. Драхайм, Вальтер Мартенс, Пауль Груса (*Прокуратура*)²⁴¹. Горст Вальденбургер (та ж *Прокуратура*)²⁴², Курт Ставіцкі²⁴³.

– Фелікс Ландау у складі радомського загону (його щоденник; «Лемберг» складався з кількох загонів, які прибули до Львова з різних міст ГГ)²⁴⁴.

²³² Schenk D. Noc morderców... – SS. 184, 322. Отже, Драхайм і був тим «одним свідком».

²³³ Ibidem. – S. 121–129. Нагадаймо, Прокуратура не задала допитуваним жодного питання про українських поліцаїв (Ibidem. – S. 317).

²³⁴ Hryciuk G. Polacy – osoby szczególnie niebezpieczne... На нашу думку, ці матеріали говорять про обман. Близької думки дотримується Шенк: «Найбільші маніпуляції аргументами прокурор здійснив щодо признань ... М. Драхайма...» (Schenk D. Noc morderców... – S. 322).

²³⁵ Schenk D. Noc morderców... – S. 185.

²³⁶ Wiesenthal S. Prawo, nie zemsta. Wspomnienia...

²³⁷ Ibidem. – SS. 180, 182.

²³⁸ Weliczker L. Brygada śmierci (Sonderkommando 1005). Pamiętnik. – Łódź: Centralna Żydowska Komisja Historyczna, 1946. – 133 s.

²³⁹ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... ; Кальба М. «Нахтігаль» /Курінь ДУН/... – С. 49. В. Желенський також сумнівається в обґрунтованості версії Візенталя. Ніби знайдення в могилі документів проф. Бартеля Желенський пояснює так: «Під впливом цієї легенди [про одночасний розстріл Бартеля з рештою професорів] в'язні з «Бригади смерті» уявили, що розпізнали його трупа серед відкопаних тіл» (Żeleński W. By skończyć ze złą mową milczenia // Wiadomości: Londyn. – 1974. – Nr 18 (1467). – S. 2). Ось так само, під впливом набагато потужнішої легенди, Лянцкоронська могла «почути» про українських студентів.

²⁴⁰ Schenk D. Noc morderców... – SS. 184, 322.

²⁴¹ Ibidem. – S. 184.

²⁴² Боляновський А. Убивство польських професорів... – С. 32.

²⁴³ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 183.

- Візенталь²⁴⁵: В. Кучман, 5 есесівців-фольксдойчів і 2 українські поліцаї.
- Сім'я Кухар: Солдати в касках (чи пілотках) під командуванням Оберлендера²⁴⁶.
- Вільгельм Розенбаум²⁴⁷. Розенбаум²⁴⁸: Отто Кіпке.
- Зофія Орлінська-Сковронова (1956)²⁴⁹: Близько 10 військових у сіро-зелених мундирах з автоматами. Потім кілька військових засипали яму.
- Чешковський (1945)²⁵⁰: 4 німецькі солдати з карабінами «Маузер» під командуванням офіцера. Після кожного залпу ставили карабіни до ноги. Потім вони засипали яму саперськими лопатками.
- Марія Ломницька: Гестапівці, озброєні автоматами²⁵¹. Солдати, озброєні гвинтівками²⁵².
- Новак-Пушигодска²⁵³: Солдати в німецьких мундирах.
- Заленська (1956)²⁵⁴: 3 викопаної ями вискочили молоді хлопці, стали в ряд спинами до [екзекуційного] загону. Після залпу гестапівці нахилилися над ямою і дали ще один чи два постріли.
- Гумовський (1956)²⁵⁵: Яму під розстріл копали і засипали солдати.
- Збігнев Стухли²⁵⁶: Стріляли німецькі солдати. Потім один військовий добивав пістолетом.
- Гроєр чув у бурсі десь о 4 ранку (час страти) кілька серій з автоматів²⁵⁷.

²⁴⁴ Schenk D. Noc morderców... – S. 124.–125 та Felix Landau – Einsatzkommando. War Diary – Selected Extracts // Holocaust Education & Archive Research Team. Ресурс Інтернету <http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/landau.html>. Обидва джерела подають лише уривки щоденника, причому з купюрами. Не знаємо, хто й коли знайшов щоденник. Немає певності, чи його не «підправляли». Так, вживається термін «поляки з руху опору» («Resistance» англійською). В устах нациста він звучить неприродно. Самого Ландау, який переховувався під чужим іменем, заарештовано 1959 р.; 1983 р. він помер. Протоколи допитів нам невідомі. Інтерпретація опублікованих уривків неоднозначна. У записі від 3 липня Ландау оглядає радянські жертви, зокрема прибитих до стіни (чи паркану?) дітей. На нашу думку, ніяких «расп'яятих мальчиків» він не бачив, а переказує лекцію «екскурсовода». Потім бере участь в арештах євреїв. Немає чітких вказівок про розстріли того дня. А ввечері (вечір затримань професорів!) лягає спати. Запису за 4 липня нема, а запис за 5 липня неоднозначний. Там стверджується, що Ландау цілу ніч з 4 на 5 липня «буквально вартував» і можна інтерпретувати частину запису як переказ інформації товаришів. Розповідь розпочинається з подій о 4:00, коли забито одного поляка, який намагався чинити опір, а потім знайдено іншого забитого. «О 5 ранку 32 поляки з інтелігенції і руху опору, після того як ті викопали собі яму, були розстріляні за більш-менш 200 м. від будинку, де ми мешкаємо». Коли додати, що професорів забили добою раніше, то участь самого Ландау в розстрілі видається сумнівною. Можливо, Ландау записує розповідь колег про події ночі з 3 на 4 липня. Ніхто не стверджує, що особисто бачив, як «інтелігенти» самі копали яму. Згадок про участь українців у розстрілі професорів, як і взагалі про існування українців у загоні, немає.

²⁴⁵ Wiesenthal S. Prawo, nie zemsta. Wspomnienia...

²⁴⁶ Drożdżyński A., Zaborowski J. Oberländer... Незважаючи на відсутність потреби, німці тоді під час екзекуцій справді часто одягали каски (Schenk D. Noc morderców... – S. 124).

²⁴⁷ Rapta M., Tupta W., Moskal G. Mroczne sekrety willi „Tereska”... – S. 335.

²⁴⁸ Schenk D. Noc morderców... – S. 186. О. Кіпке загинув 1943 р.

²⁴⁹ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 280.

²⁵⁰ Ibidem. – S. 214, 216.

²⁵¹ Беляев В., Рудницький М. Под чужими знаменами... – С. 101. У цій же книжці (с. 90) Беляев стверджує, що навесні 1945 (слідча?) група, до якої він входив, знайшла на місці розстрілу 8 автоматних гільз.

²⁵² Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 47.

²⁵³ Ibidem. – S. 46.

²⁵⁴ Ibidem. – S. 256.

²⁵⁵ Ibidem. – S. 69.

²⁵⁶ Solarewicz A. Wnukowie pamiętają... Це свідчення узгоджується з признанням Драхайма, що одного з розстріляних Мартенс добив пістолетом (Schenk D. Noc morderców... – S. 322), а також відповідним фрагментом щоденника Ландау. Втім, свідчення Стухлого може мати літературне походження.

²⁵⁷ Bonusiak W. Kto zabił profesorów lwowskich?... – S. 48.

– *Войтина* пізніше у дворі бурси помітив групу гестапівців (4–5 осіб), що поверталися з лопатами²⁵⁸.

Найправдоподібніше, сталося так. Щоб відвести підозру від друзів-рейхсдойчів і від самого себе²⁵⁹, Драхайм назвав фольксдойчів, та ще й з ГГ, признавши, що вони носили мундири СС. Але Драхайм намагався викликати враження, що розстрілювали не есесівці чи не зовсім есесівці. Маємо справу не зі стороннім свідком, а з підозрюваним. І Візенталь²⁶⁰ і Шенк підозрюють його в страті. Звичайно, підозри непевні. Але й свідчення Драхайма непевне. У свідченні Драхайма Белов, пишучи звіт, замінив фольксдойчів на українських фольксдойчів, а в листі взагалі на українців і додав *Hilfspolizisten*. Міг би написати *ukrainische Hilfspolizisten*. Але пише *Hilfspolizisten, die als Ukrainer*, підкреслюючи національність. У висновку Белов згадує фальшиві прізвища, можливо передбачаючи питання: «чому в списках бійців «Лембергу» не видно українських прізвищ»? Далі, у листі Белов замінив Драхаймову «форму СС» на «німецьку форму». Бо форму СС на фольксдойчах можна зрозуміти; але на українських поліцаях вона виглядає дивно. Командо оперувало 2 місяці. Навряд чи особам з допоміжної поліції видавали мундири СС. При цьому командир лишається есесівцем. Якщо в «Лембергу» існував загін українських поліцаїв, то повинен мати свого командира. Врешті, Белов викреслює «у принципи». У Драхайма воно означало, що розстрілювали звичайні солдати, які при нагоді могли щось перекласти. У Белова поліцаї стали мало не штатними перекладачами. Це робить лист ще безглуздішим. Природно, фольксдойчі з ГГ знали і німецьку, і польську. Сумнівно, щоб українські поліцаї знали німецьку (і польську) настільки добре, щоб бути професійними перекладачами. Окрім того, розстріли не входили в обов'язки професійних перекладачів. Перекладачі, та ще й поліцаї, мали б мати на озброєнні тільки пістолети. Найімовірніше, Белов запозичив, через Боннський суд, українців-перекладачів у Левицького.

Нагадаємо, Боннський суд виправдав Оберлендера зі звинувачень у вбивстві професорів, вказавши, що зокрема езекуцію, правдоподібно, виконала айнзатцгрупа Раша²⁶¹. Боннський суд концентрувався на особі Оберлендера. Його завданням не було всебічне вивчення справи вбивства професорів. Прокуратура розпочала розслідування саме цієї справи після скарги п. Круковської. Проте виконала його не найкраще. Гостру критику Прокуратури містить стаття та лист Желенського: «...фон Белов, який в 1966 р. був автором скандальної постанови про припинення справи, що ґрунтувалася на явно фальшивих підставах...»²⁶². «Висновок слідства...повний разючих замовчувань, пропусків і помилок»²⁶³. Невдовзі після написання висновку Белов, замішаний у якусь аферу, покінчив самогубством²⁶⁴. Желенський вказує також на вину польської прокуратури, яка на запити Гамбурзької прокуратури щодо арешту чи допиту члена «Лембергу» (звернення польської прокуратури могло бути для цього підставою) незмінно відповідала, що справа закрыта; винні Оберлендер з «Нахтігалем». Ґрунтовну критику Прокуратури містить також цитована книжка Шенка. Прокуратура розглядала справу професорів до 1994 р. У подальших висновках про участь українців у розстрілі не згадується.

²⁵⁸ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 220.

²⁵⁹ Ibidem. – S. 324.

²⁶⁰ Wiesenthal S. Prawo, nie zemsta. Wspomnienia... – S. 183.

²⁶¹ Кальба М. Дружини українських націоналістів... – С. 115. Суд визнав «документацію», надану йому польською прокуратурою, пропагандистською (Боляновський А. Убивство польських професорів... – С. 144; лапки з оригіналу), не взявши до уваги деяких декларацій; напр. вдови проф. Бартеля.

²⁶² Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich... – S. 327.

²⁶³ Ibidem. – S. 335. Желенський вказує на можливість тиску на Прокуратуру з боку організації колишніх есесівців ODESSA (Organisation der ehemaligen SS-Angehörigen).

²⁶⁴ Ibidem. – S. 327. Воно не пов'язане зі слідством, але Желенський зауважив, що загальний психічний стан Белова при написанні висновку був не найкращим.

Щодо Комісії, то вона розпочала роботу після отримання матеріалів Желенського щодо вбивства професорів по його смерті. Комісія знала версію Візенталя страти. Вона мабуть ознайомила з матеріалами Прокуратури і помітила обман. Справді, «...малий ексекуційний відділ під командою унтерштурмфюрера СС розстріляв...»²⁶⁵. Українців нема, зате є чин командира. Отже, Комісія користується не висновком чи листом Белова, а свідченням Драхайма. Проте потім Е. Барнат-Любас, голова Комісії, без обґрунтування висловлює інше твердження, якого нам до кінця зрозуміти не вдалося. «Розстріл виконано за допомогою малого ексекуційного загону, що складався з 5-6 невстановлених осіб, набраних з українських добровольців, неможливих до ідентифікації, присланих Шенгартом, Гаймом і Хорстом Вальденбургером, що належали до цього командо» (Mord ten przeprowadzony został z pomocą nieustalonego co do składu, małego, liczącego 5–6 osób oddziału egzekucyjnego, rekrutującego się z ochotników ukraińskich, co do których brak możliwości identyfikacji, oddelegowanego przez Schöngartha, Heima i Horsta Waldenburgera, należących do tegoż komanda)²⁶⁶. І це після публікації книжки Шенка.

Висновки. Теза розстрілу професорів українськими перекладачами-поліцаями становить комбінацію кількох обманів. Драхайм задекларував, що розстріл виконали фольксдойчі-есесівці з ГГ. Прокуратура (яка працювала без адвокатів)²⁶⁷ перетворила їх спочатку (у звіті) на фольксдойчів-українців, а потім (у листі) на українців-поліцаїв. Далі, Альберт і Бонусяк вилучили з листа застереження, що це – заява свідка, перетворивши на висновок прокуратури. І врешті деякі пізніші дослідники приписали «поліцаїв» до ОУН.

Автор висловлює щирю вдячність Ірині Банах за граматичну обробку тексту та Сергієві Рябенку за цінні консультації.

²⁶⁵ Schenk D. Noc morderców... – S. 364.

²⁶⁶ Barnat-Lubas E. Śledztwo w sprawie zabójstwa profesorów...

²⁶⁷ Albert Z. Kaźń profesorów lwowskich.. – S. 331.